

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2018

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Hanna Lindberg
Ansvarig chefredaktör
Emil Kaukonen
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Uggla
Tage Kurtén
Kristina Malmio
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Margrét Halldórsdóttir
Carina Gräsbeck
Jonas Lagerström
Eva Costiander-Huldén

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Kulturfonden Island-Finland,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 5/2018

<i>Chefredaktör Hanna Lindberg</i> Att resa i tid och rum	5
Kollegialt granskade artiklar	
✎ <i>Marie-Sofie Lundström</i> Turistens blick. Finländska konstnärsresor i "Orienten" från sent 1800-tal till andra världskriget	9
Essäer	
<i>Svante Lindberg</i> Emigranter och kosmopoliter i 1700-talets protestantiska Europa. Charles Étienne Jordan, Éléazar de Mauvillon och Johan Arckenholtz	31
<i>Britt-Marie Villstrand</i> Att fostras i en företagarfamilj	41
<i>Panu Petteri Höglund</i> Folkets heliga krig – notiser om sovjetrysk krigslitteratur	51
Granskaren	
<i>Sune Jungar</i> Ryssland – "Vår Gamble Arffiende"	62
<i>Bernt Österman</i> "Så enkelt är det, min käre Watson!" En bok om förståelsens fysiologiska och kulturella grunder	66
<i>Matias Kaihovirta</i> Finlands sak är svår	70
<i>Andreas Wikblad</i> Mot en mera internationell internationalism	73
<i>Claus K. Madsen</i> Et Rimbereid-kompendium med perspektiver	76

Att resa i tid och rum

Hösten är en tid av förändring och förnyelse. Då sommarens hetta bytts ut mot septembers vackra ljus och ljumma vindar återvänder ofta inspirationen, och förväntningarna inför det kommande året byggs upp. Förändringen märks även vid *Finsk Tidskrifts* redaktion. Från och med det här numret verkar jag som ansvarig chefredaktör medan FM Emil Kaukonen har tagit över uppgiften som redaktionssekreterare. Både jag och Emil ser med stor tillförsikt fram emot de utmaningar som arbetet med *FT* kommer att föra med sig!

De redaktionella förändringarna till trots fortsätter *FT* att publicera djuplodande analyser inom fälten kultur, politik och ekonomi. Två teman kan sägas utmärka artiklarna i det här numret, nämligen så kallade *transfer*-analyser samt ambitionen att lyfta fram hittills undanskymda personer eller företeelser i historien. I numrets kollegialt granskade artikel studerar Marie-Sofie Lundström finländska konstnärers turistresor till de så kallade orientalistiska länderna från slutet av 1800-talet fram till mitten av 1900-talet och hur man som forskare kan tolka produktionen av resebilder. I syfte att utveckla metodologiska verktyg presenterar Lundström ikonografi och semiologisk turismteori och visar utgående från sin egen forskning om bland annat Albert Edelfelts spanska rundtur, samt Hugo Backmanssons resor i Marocko, hur motiv och föreställningar om det nya och främmande reser mellan olika personer och konstnärliga miljöer.

Inne på samma linje är Svante Lindberg i sin essä om några undanskymda kosmopoliter i Europa under 1700-talet, en period som präglades av spänningar mellan protestantismen och katolicismen. Lindberg behandlar exilhugenotterna Charles Étienne Jordan och Éléazar de Mauvillon, som båda kom från fransktalande områden men som levde sina liv i Tyskland, samt den svenska kosmopoliten Johan Arckenholtz. Syftet är att visa hur det franska språket var ett kommunikationsmedel varigenom man kunde nå yttervärlden. Med hjälp av det franska språket reste således idéer och influenser mellan olika personer och intellektuella miljöer. Därmed bidrar både Lundströms artikel och Lindbergs essä till kunskapen om *transfers*, det vill säga hur idéer, kunskap och ideologier förflyttas – reser – över kultur-, stats- och nationsgränser. Att på det här sättet bryta fokuset på det nationella har varit en av de mest centrala utvecklingarna inom de samhälls- och humanvetenskapliga fälten under de senaste decennierna.

Lindberg fokuserar i sin essä på mindre kända personer. Också Britt-Marie Villstrand lyfter i sin essä fram aspekter ur historien som är mindre kända för allmänheten. Med utgångspunkt i en nyligen utkommen bok om företagardöttrars utbildning i Sverige vid sekelskiftet 1900, diskuterar Villstrand skillnaderna i edukationsmodeller för söner och döttrar som föddes in i betydande företagsdynastier. Det tidiga 1900-talets rådande genusordning samt den patriarkala struktur som företagen hade, medförde att flickor och pojkar utbildades på helt olika sätt. Medan sönerna skolades i de färdigheter som företaget en dag skulle kräva av dem, var flickornas utbildning inriktad på kultur, språk, föreningsliv och filantropi, och döttrarnas betydelse för företagen kom ofta i skymundan för sönerns. Villstrand jämför med den befintliga forskningen om företag i Finland och visar att mycket liknande mönster karakteriserade bildningen av söner och döttrar i de båda länderna.

I numrets avslutande essä behandlar Panu Petteri Höglund den sovjetiska krigslitteraturen. Höglund visar hur det är myten om det hjältemodiga folket snarare än kommunismen som präglar den sovjetiska krigslitteraturens klassiker. Som exempel analyserar Höglund en rad olika författares verk, såsom Aleksandr Fadejevs *Det unga gardet*, och visar hur folket framom ideologin framställdes

som det centrala i Sovjetunionens vinst över Hitlertyskland. Trots att flera av dessa verk initialt hyllades, utsatte den sovjetiska regimen författarna för vad Höglund benämner som ett ”trestegsprogram”. Efter den första succén utmålades romanen som ideologiskt osund, varefter författaren var tvungen att revidera boken ifall den skulle komma ut i nyutgåva.

Med dessa artiklar och Granskarens recensioner av nyutgiven facklitteratur önskar *FT* sina läsare en god start på hösten!

Hanna Lindberg

Raseborg, 7.9.2018

Kollegialt granskade artiklar

✚ Turistens blick. Finländska konstnärsresor i "Orienten" från sent 1800-tal till andra världskriget

Marie-Sofie Lundström

Hur reser konstnärer? Vem reser vart? Varför och när? Vilka förändringar i mönster och trender kan urskiljas? Vad tog de med sig hem och hur omsattes och utnyttjades de nya kunskaperna och de utländska förebilderna i inhemsk praxis? Kort sagt, hur bidrog resandet i utlandet till *cultural transfers* till Finland på bildkonstens fält?

I min forskning i finländska konstnärsresor under 1800-talets senare och 1900-talets första hälft, är alla dessa frågor relevanta. Jag granskar enskilda konstnärer som fallstudier. Avsikten med denna artikel är således att presentera metodologiska verktyg som kan utnyttjas i forskning om konstnärsmobilitet som fenomen. I artikeln granskas inledningsvis begreppet turistens blick. Jag övergår sedan till de metoder och teorier som utgör kärnan i min forskning. Greppet är teoretiskt och tar fasta på turistens blick och

hur dessa främlingar på annan ort tog till sig det som de såg och upplevde, och hur det omsattes i praktiken i de bilder de tog med sig hem. Centrala begrepp är – förutom turistens blick – *Det andra* och exotism, autenticitet, souvenirer och stereotypi, samt iscensatt (tillrättalagd) verklighet och modernitet. Det bör dock påpekas att studien inte omfattar de stora konstcentra som konstnärerna uppsökte för att fortbildas konstnärligt, utan deras utflykter till mer exotiska platser; inte enbart landsbygden nära lärosätet, utan mer svårtillgängliga orter i den så kallade Orienten, dokumenterade i deras bilder från Nordafrika och vissa delar av södra Spanien.

Intrycken i form av bilder är ofta komponerade i enlighet med den västerländske resenärens förväntningar: bilderna är konkreta ”bevis” för ett mer eller mindre kollektivt sätt att se ett främmande land. Inställningen till ”det exotiska” påverkade både bildernas innehåll och hur motiven uppfattades av en västerländsk publik. Såsom Mary Louise Pratt konstaterar, handlar det om ett slags ögonvittnesskildringar och hur detta synliggörs i bilder från fjärran och för oss obekanta länder. Med en tydlig tendens att se på motivet från ett imperialistiskt perspektiv, färgas bildernas innehåll av betraktarens fördomar och tidigare föreställningar om det som avbildades (Pratt 1992). I detta avseende var konstnärerna ett slags pionjärer vad gäller den turism som följde i deras fotspår. Men, som framkommer senare i denna artikel, blev de sedermera själva konsumenter av den turism som de första konstnärerna varit med om att lägga grunden för.

Turistens blick och Det andra – en inledning

Till mina specialintressen hör exotism, med särskild tyngdpunkt på orientalism, vilket omfattar resor till länder allt från Andalusien i södra Spanien över Nordafrika (Atlasländerna Marocko, Algeriet, Tunisien) och Egypten till Turkiet och Grekland, de ”bibliska” länderna inräknade, det vill säga länder som hör eller har hört till den islamska kultursfären. Ett centralt begrepp är därför *Det andra*. En föregångare inom detta forskningsfält är Edward Saids klassiska verk *Orientalism* (första engelska utgåvan publicerades 1978), som anses markera genombrottet för den historiska

och litterära postkolonialismen. Boken har sedermera översatts till många språk och har getts ut i flera upplagor. Den har varit en självklar referens i tidigare forskning om västerlänningars resor i det som man kan kalla orientaliska länder, oavsett om forskarna har hållit med om hans argument eller inte. Nyare forskning har dock kritiserat Said hårt för att vara för ensidig, och många röster har höjts för att försvara det som Said kritiserar, företrädesvis Ibn Warraq i *Defending the West. A Critique of Edward Saids Orientalism* (2007). En annan betydligt tidigare kritiker är Malcolm Kerr, som redan några år efter att Saids bok utkommit, år 1980 skrev en klassisk recension av boken i *International Journal of Middle Eastern Studies*. Enligt Kerr ville Said visa att ett stort och varierande antal franska och brittiska resenärer under de två föregående århundradena tenderade att anlägga ett synsätt på Främre Orienten som a priori en exotisk, degenererad (urartad), sensuell, fanatisk, och allmänt taget annorlunda (men icke differentierad) kultur. Denna kultur ansågs i grunden vara bestämd av den islamska traditionen – en oföränderlig, antihumanistisk bekännelsekultur som var oförmögen till utveckling eller reform. Liknande tankegångar presenteras i en betydligt senare publikation, Daniel Martin Variscos *Reading Orientalism. Said and the Unsaid* (2007).

Till största delen – men inte alltid – är det så kallade *autentiskt andra* mer eller mindre iscensatt och ideologiskt. Alldeles i början av *Orientalism* beskriver Said orientalismens långa tradition, baserad på Orientens speciella plats i den europeiska, västerländska traditionen. Orienten ligger inte endast geografiskt invid Europa; många av de orientaliska länderna har också varit västerlandets äldsta och rikaste kolonier, källan och ursprunget till kolonisationscivilisation och språk, och även deras kulturella konkurrent. Västerlandet hämtade även härifrån många av dess mest inflytelserika och flest återkommande bilder av *Det andra*. I sin bok behandlar Said både den intellektuella traditionen av orientalismen och samtida politisk litteratur om Främre Orienten, och beskriver hur det västerländska sättet att se på orientaliska länder är baserat på en differentiering mellan ett västerländskt och ett österländskt fält, som uppkom redan på medeltiden. Han noterar att ett fält är en sluten entitet, och att representationen är en idé som påminner om en teaterscen. "Orienten" är den scen som innesluter österlandet,

och olika figurer agerar på denna scen, och representerar därmed den större helhet som de kommer ifrån. Denna teaterscen exponerar en kulturell repertoar som hänsyftar till en sagovärld: sfinxen, Cleopatra, Edens lustgård, Troja, Sodom och Gomorra, Astarte, Isis och Osiris, Saba, Babylon, djävlar, hjältar, agoni, vållust och många andra karaktärer och temata. Enligt Said närde denna repertoar det europeiska bildspråket och den västerländska synen på "Orienten". Denna syn – synen på *Det andra* – har hjälpt till att definiera Europa (eller västerlandet) som en kontrasterande bild, idé, personlighet och upplevelse.

Även om uppskattningen av Suids teorier under en tid var på tillbakagång, har hans idéer åter fått ny aktualitet, och många yngre forskare granskar kritiskt hans begreppsliga, binära syn på "öst" och "väst", genom att problematisera polariseringen mellan de olika, teoretiskt definierade fälten. Den akademiska forskningen i orientalism kan beskrivas som ett slags *colonial science*, såsom François Pouillon konstaterar i "Orientalism, Dead or Alive? A French History". Han granskar hur den franska kolonialmakten format hur Orienten uppfattats och fortfarande uppfattas som en (österländsk) värld skild från väst, och som i stor utsträckning bygger på fransk kolonialmaktspolitik. Vi måste dock hålla i minnet att orientalismen yttrade sig på olika sätt i olika länder. De konstnärer som jag undersöker har visat sig vara delaktiga i ett uttryckligen franskt koncept, som utvecklats från att vara etnografiska och antropologiska studier till ett mer nyanserat sätt att se på fenomenet. Från orientalismens litterära fas under 1800-talets första halva, blev det speciellt under 1900-talets första halva allt vanligare med ett mer vetenskapligt sätt att se på de främmande kulturerna, framför allt i och med framväxten av just etnografin och antropologin som vetenskaper (Pouillon 2014). Det kan verka paradoxalt att bildkonstnärer som orientalisten Eugène Fromentin så tidigt som 1840-talet tog avstånd från etnografiska bilder (han hörde till de första konstnärer som målade i Algeriet), som han ansåg vara för dokumenterande; konstnärer skulle i stället framhäva det estetiska, och inte återge verkligheten som etnograferna gjorde. Han var av åsikten att den dokumentära kvaliteten i de etnografiska bilderna enbart förstörde intrycket; konstnärer som han själv hade större frihet i utförandet (Benjamin 2003). Men i

och med att etnografin och antropologin utvecklades verkar det som om den fick nytt fotfäste i senare konstnärers resebilder, vilket kommer att diskuteras längre fram i artikeln.

Orientalismen som fenomen diskuteras även i Robert Irwins artikel "The Real Discourses of Orientalism", som ger ytterligare belägg för att orientalismen är en social, men framför allt politisk konstruktion. Denna konstruktion bygger på en lång tradition, som inbegriper allt från rent litterära betraktelser som *Tusen och en natt*, påhittad orientalisk musik samt underhållande reseskildringar och bildkonst, till akademisk forskning som vid tiden för publicering ofta hade politiska undertoner; de understödde kolonialmakternas politiska strävanden, speciellt Frankrikes och Storbritanniens. Den senare bedrev framgångsrikt sin kolonialmaktspolitik bland annat i Egypten från om med 1880-talet, och efter första världskriget hade också Storbritannien ett eget "orientalistiskt" imperium i Mellanöstern (Irwin 2014). Storbritannien jämte Frankrike, Tyskland och USA gjorde även koloniala anspråk på Marocko, och var inblandade i uppdelningen av makten fram till den definitiva självständigheten 1962, då landets första konstitution togs i bruk. Tunisien å sin sida blev redan i början av 1800-talet ett franskt protektorat och hade i motsats till kolonierna ett visst mått av självbestämmanderätt. Men i samtliga fall handlar det om att främlingarna såg på sin omgivning med ett slags *colonial gaze* som färgades av de normer och regelverk kolonialmakten hade i förhållande till kolonin. Det sätt som resenären i orientalistiska länder upplevde landet, dess invånare och arkitektur, seder och bruk, berättar inte enbart om resenärens personliga upplevelser, utan även om kolonialmaktspolitik och tidens koloniala teori och praktik (Benjamin 2003).

Steget från *colonial gaze* över till *tourist gaze* är kort. Turismforskning är ett fruktbart alternativ att närma sig problematiken hur människor uppfattar det främmande. En modern klassiker på detta fält är John Urrys *The Tourist Gaze*, utgiven för första gången 1990 och i reviderad upplaga 2002. I boken diskuteras – såsom rubriken antyder – turistens blick. Författaren poängterar att turistens erfarenheter har en fundamentalt visuell karaktär; härmed utvidgar och återanvänder Urry Foucaults koncept om blickens betydelse för vår erfarenhet av omgivningen. Urry utvecklar tanken om att

det finns flera och varierande former av "turistblickar". I boken elaborerar han hur (samtida) turister ser och hur detta organiserar och reglerar den resandes turistiska omgivning. I och med detta markeras förhållandet till *Det andra* som identifierar och omvandlar upplevelsen till en "out-of-the-ordinary" händelse. Urry kontrasterar turistens beteende med den utformning av jaget som turistandet leder till. Vidare diskuterar han hur mobilitet är ett tecken på modernitet och en postmodern upplevelse – för Urry är turismen ett medvetet val, en livsstil.

En betydligt tidigare uppmärksammas bok är Dean MacCannells *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, som publicerades första gången 1976, det vill säga ungefär samtidigt som Saids *Orientalism*. Boken är ett svar på Thorstein Veblens klassiker *The Theory of the Leisure Class: an economic study of institutions*, vars svenska översättning *Den arbetsfria klassen* utgavs redan 1926 (Veblen 1926). MacCannells begrepp är fortfarande användbara och hans bok gavs ut i ny upplaga 1999. Den första upplagan från 1976 publicerades under ett paradigmskifte och kan i efterhand anses vara författad mitt i brytningspunkten mellan det nya och det gamla i turismforskning, såsom Lucy Lippard konstaterar i den senare upplagans nyskrivna inledning, dock utan att närmare definiera vad som var det explicit nya i förhållande till äldre turismforskning. MacCannell kan räknas till den stora grupp av forskare som tagit en annan väg än Said i hur främlingar upplever och omsätter det som de ser i fjärran länder. Turismforskningen kan ge många nya perspektiv på hur man föreställer sig, upplever och minns det som man sett i utlandet (jmf antologin *Visual Culture and Tourism*, 2003).

Spanien i blickfånget – en utgångspunkt

År 2007 disputerade jag på doktorsavhandlingen *Travelling in a Palimpsest. Finnish nineteenth-century painters' encounters with Spanish art and culture*, som följande år publicerades i Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia (Humaniora 343). Den efterföljande mer eller mindre teoretiska texten ska läsas som ett sammandrag av den infallsvinkel som använts i min forskning, och utvidgar

resonemangen i avhandlingen. Ett centralt tema är turistens blick, men i avhandlingen granskas även hur kontakten med originalkonstverk i Spanien, speciellt på Museo del Prado, bevisligen påverkade de besökande konstnärerna stilmässigt och i deras val av motiv i de verk de skapade under och efter resan.¹ Samtidigt upplevde konstnärerna även den spanska populärkulturen, vilket återspeglas i de resebilder som kom till under resan. 1800-talet var *espagnolismens* århundrade, och de konstnärer som reste till Paris under tidsperioden påverkades av denna inriktning och beslöt sig för att åka till Spanien för att med egna ögon se det som omtalades i samtida reseskildringar och återgavs i verk på de årliga utställningarna på Salongen i Paris. Samtidigt ordnades till exempel regelrätta teaterföreställningar med spanskt tema och spansk musik. Vidare kunde resenärerna – väl i Spanien – låta sig ledsagas av den välrenommerade Baedeker-guideboken över Spanien och Portugal, som publicerades redan 1898 (Baedeker 1898), vilket visar att fröet för turismen i Spanien såddes redan under 1800-talets andra hälft.

Espagnolismen är en samlade term för ett ökat intresse av vad man kan kalla spanskhet, och uppstod i Paris redan under 1830-talet – inledningsvis inom litteraturen, i och med att fler författare tog upp spanska teman (även utan att ha satt sin fot i Spanien). *Espagnolismen* kan definieras som ett specifikt sätt att känna och att vara. Även om *espagnolismens* inledningsfas var litterär till sin karaktär, kan den dock omfatta även senare konstnärers intresse för det spanska. Detta resonemang understöds av Michael Löwy och Robert Sayre i *Romanticism Against the Tide of Modernity* (2001); de hävdar att romantiken sträcker sig långt förbi sin blomstringstid i början på 1800-talet, att den fortsätter under 1900-talet och fram till idag. Romantiska idéer var och är seglivade; till exempel kan även dagens sommarstugeturism räknas som ett romantiskt fenomen, om man följer Löwys och Sayres resonemang.

Termen *espagnolism* kan därför användas även för att beskriva det som efterföljande konstnärer producerade. Det handlar om allt från tjurfäktare till flamencodansare och etnografiska typer

1 Detta resonemang faller dock utanför syftet med denna artikel, se *Manet/Velázquez: The French Taste for Spanish Painting*, 2003.

såsom till exempel romer, men även stadsvyer och landskap från de orter konstnärerna besökte. Förutom det självklara Prado-museet i Madrid riktades konstnärernas intresse till Andalusien i söder, där folklivet tillsammans med stadsvyer och vissa sevärigheter fortfarande idag är mer eller mindre obligatoriska attraktioner för resenärer, med Granada, Alhambra och Sevilla i spetsen. Några finländska konstnärer som mig veterligen besökte Spanien under 1800-talet är Adolf von Becker som stannade i Madrid 1863, Albert Edelfelt som gjorde en spansk rundtur 1881, och Venny Soldan som uppehöll sig främst i Sevilla 1890 (se Lundström 2008).

Konstnärsturism – souvenirer, det främmandes ikonografi och modernitetens paradox

I doktorsavhandlingen var *espagnolismen* ett centralt begrepp, men i det följande koncentreras redogörelsen till den metodologiska och teoretiska referensramen i doktorsavhandlingen och i min senare forskning, med avsikt att förklara det större sammanhang som fenomenet konstnäreresor ingår i. Som redan nämnts hör turistens blick till mina särskilda intressen – de resande konstnärerna var främlingar, i likhet med så kallade vanliga turister, och såg på den främmande omgivningen med samma nyfikenhet som dessa. Detta framträder tydligt i de bilder som producerades under resorna. Tyngdpunkten i min doktorsavhandling ligger således på den egentliga resan och det främmandes lockelse. Brev som skickades till hemmet eller till konstnärskolleger vittnar om konstnärernas upplevelser, och kan sättas i relation till det som konkretiserades på målarduken. Samtida reselitteratur har också visat sig vara en oersättlig källa till kunskap om hur främmande kulturer upplevdes.

De konstverk som föddes under resan definierar jag, både i avhandlingen och i senare artiklar, som turismkonst (se t.ex. Lundström 2004; Lundström 2006). Denna konst fungerar på liknande sätt som souvenirer (för en mer uttömmande diskussion om souvenirers funktion, se Gordon 1986; Stewart 1993; Hume 2014). I stället för att köpa souvenirer målade konstnären dem, vilket dock inte utesluter att konstnären också köpte ”riktiga” souvenirer som kunde användas som *studio props* i senare målade bilder. Resebilder

kan i likhet med souvenirer betraktas som konkreta minnen; här kan man föra fram etymologin för ordet souvenir, *sous venire*, som kommer från latinets *subvenire* som betyder ”att komma ihåg”. Det är fråga om en minneshjälp, något hämtas upp underifrån (*sous*) för att få minnet att anlända (*venir*). Om konstnären dessutom förser bilderna med tid och plats förstärker det denna likhet. Bilderna blir konkreta bevis för att konstnären verkligen varit någonstans, och berättar samtidigt för den icke insatte betraktaren vad verket föreställer.

I slutet av denna artikel återkommer jag till mina övriga texter, i vilka jag har utnyttjat en liknande teoretisk referensram som i doktorsavhandlingen. I avhandlingen och efterföljande artiklar definieras konstnären som turist, med avsikten att undersöka varför konstnärerna reste, vart de åkte, och vad de målade. Vilka folkliga stereotyper favoriserade de, och hur visualiserades dessa? Resultatet är att konstnärerna såg det som de ansåg var det autentiska genom en differentieringsprocess, vilket inbegriper att man överdriver vissa seglivade föreställningar om vad som är specifikt för ett visst land eller en viss region, det vill säga stereotypier.² Tillkomsten av stereotypier har alltid att göra med överdrifter; den som ser och upplever *Det andra* skapar och befäster vissa typiska drag i den främmande kulturen (hos både lokalbefolkningen och miljöerna), drag som skiljer sig från den egna kulturen. Det handlar om att identifiera och förstärka det främmande, genom en *Det andras* ikonografi. Således föds stereotypier ur detta förhållande mellan jaget och det okända, det vill säga identifikationen av främmande drag, skillnader och typologier. Stereotypin har att göra med fragmentarisering; den mer eller mindre förenklade och fragmentariserade stereotypin representerar en större helhet som den är delaktig i och förvandlas till en ikon för det land eller den region som skildras (Haastrup 1985). Utgående från just detta förhållande mellan det verkliga, autentiska och genuina å ena sidan, och stereotypens ensidighet å den andra sidan, har gjort att jag valt att kalla mitt pågående projekt för ”Det främmandes ikonografi”.

2 Här finns även en likhet med imagologi, som den beskrivs i verk som *National Thought in Europe* av Joep Leersens, 2006.

Turismrepertoaren i den konst som skapades av de resande konstnärerna upprepar således ofta(st) selektivt valda företeelser i den för dem främmande kulturen, må det vara berömda sevärdheter eller etnografiska typbilder av lokalbefolkningen. Konstnärsturisten såg endast det hen ville se, utgående från sina egna förhandsföreställningar och idéer om den besökta platsen. Det handlar i stor utsträckning om att se bakåt i historien – oftast valdes sådana aspekter i den främmande kulturen som ansågs mer autentiska och som framför allt var mera ålderdomliga än det egna landets kultur, eller kulturen i Paris, som länge var Europas konstcentrum (Harkin 1995; Huges 1995).

Allt detta kan tolkas utgående från modernitetsbegreppet. Dean MacCannell talar om *staged authenticity*, att något presenteras och framställs som något mer genuint och oförstört än vad företeelsen så att säga är ”på riktigt”, något som skiljer sig från det som åsamkats av den moderna erans framsteg. Med modern avses här den långa ”industriella” modernismen som kan anses omfatta tiden mellan franska revolutionen och första världskriget. Detta blir speciellt tydligt i de bilder som producerades under resorna: man skildrade det ”äkta”, det vill säga sådant som avvek från det som kunde anses vara vanligt hemma, ett slags paradoxalt och omvänt tecken på modernitet som formar jaget, den egna kulturen och identiteten. Givetvis hade framstegstanken nått också det besökta landet, men detta skildrades inte av konstnären. Här hittas en parallell till Claude Monets landskapsbilder från Bretagne. Hans landskap föreställer folktomma stränder, men han utelämnar de facto den moderna turisminfrastrukturen i form av de hotell som uppstått i närheten av attraktionen; i samtida fotografier ser man att stränderna flankerades av hotellbyggnader ämnade för den under denna tid så vanliga badturismen (Herbert 1994).

Det man målade föreställde således sådana aspekter som saknade den moderna erans framsteg, och man sökte det äkta och av modernismen icke förstörda. Detta gäller allt från skildringar av etnografiska människotyper till stadsvyer och landskap. Att söka det autentiska och att följa historiens vingslag under sin utlandsvistelse är paradoxalt nog ett tecken på modernitet. Dessutom var det ofta moderna framsteg – såsom järnvägsnätet som byggdes ut i snabb takt just under 1800-talet – som överhuvudtaget möjliggjorde

dessa resor. Till exempel utvidgades järnvägsnätet i Spanien till att omfatta även landets södra delar så sent som på 1860-talet. Före denna tidpunkt skedde därför alla resor till Andalusien medelst droska från Madrid, och var således bokstavligen en lång resa i både tid och rum. De flesta reseguider varnade dock dem som utnyttjade droska för banditer och rövare, vilka kunde angripa resenärerna när som helst. Detta bör ha gjort upplevelsen av *Det andra* mycket tydlig och autentisk.

Metodologiska och teoretiska synpunkter på forskning i konstnärsturism

För att belägga varför och till vilka orter konstnärer reste, och varför de målade bilder av för dem främmande företeelser, kan man utnyttja många olika metoder. Om dessa kombineras kan de kallas en hybrid av traditionell historiskt-deskriptiv konsthistoria med formanlys och ikonografi, samt metoder som hämtats från turismteoriforskningen. Hurudana var konstnärernas upplevelser av *Det andra*? Då det gäller konstnärsturism i Spanien kan man framgångsrikt utnyttja formanlys för att reda ut hur den spanska konsten influerade den resandes egen konstproduktion, men även turismteoretiska metoder vad gäller själva resan. I de artiklar som jag skrivit efter doktorsavhandlingen är greppet dock snarast turismteoretiskt. Genom kombinationen av ikonografi och semiotisk turismteori undersöks specifika platsers inbyggda betydelser och betydelsen av stereotypa motiv och specifika detaljer i en större kontext som omfattar både upplevelser som inhämtats från resan och hur dessa påverkat produktionen av resebilderna.

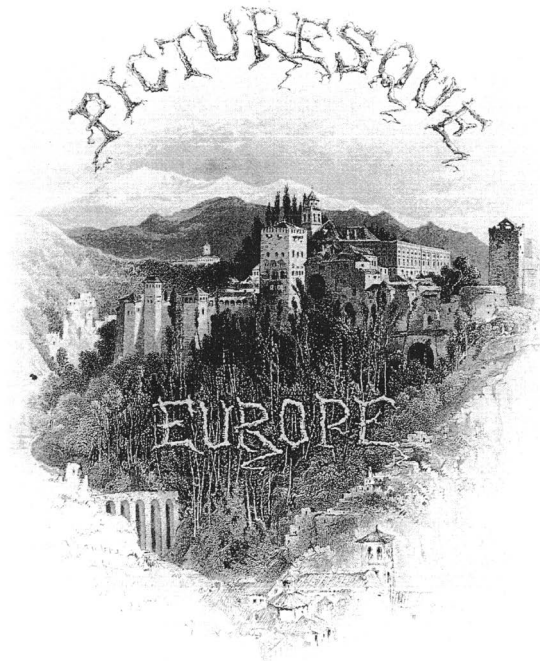
Turismforskningens semiotiska infallsvinkel är – metodologiskt sett – lånad av Dean MacCannell. De facto har många forskare använt sig av semiotiska tolkningar av själva resandet och specifika platsers betydelse(r); bland annat har Jonathan Culler inkluderat kapitlet ”The Semiotics of Tourism” i sin bok *Framing the Sign: Criticism and Its Institutions* (1990; se även Kulka 1994), som i stor utsträckning grundar sig på just MacCannells teorier. Båda forskarna argumenterar för behovet av en semiotisk infallsvinkel för att kunna förstå turismens funktion. MacCannells teori

är uppbyggd så att man med hjälp av den kan reda ut och förstå turistens plats i en postmodern tid, men den passar utmärkt väl också på äldre material. MacCannell ser en slags etnografisk aspekt i turistexpeditionerna; attraktionerna utgör en specifik typologi och struktur som ger direkt tillträde till och förståelse för den besökta platsen och dess invånare. Den enskilda turisterna attraheras av människor, främmande kulturer och artefakter som står i kontrast till den egna sociokulturella upplevelsen och blir därmed själv en del av strukturen. Detta har att göra med modernismens paradox som diskuterats ovan. Det främmandes teckensystem (förstått ur en semiotisk synvinkel) produceras genom att turisterna söker sig till emblematiske kulturella sätt att vara. Turisterna blir "semiotiska förmedlare" eftersom de är delaktiga i att "läsa" städer och landskap som kulturella teckensystem. Varje liten bit av information eller representation (hit hör bland annat konstverken) blir en markör som representerar sevärdheten genom att ge information om denna; på så vis "skapar" turistattraktionen. Detta gäller alla typer av möten med *Det andra*, som gör att tidigare upplevelser av platsen (information som fåtts genom att se på andra konstnärers bilder, reklam, reselitteratur, planschverk etc.) kan betraktas som markörer för vad man kan förvänta sig av den plats som man besöker.

Men seglivade förhandsföreställningar (såsom stereotypier) som den resande hade från tiden före själva resan resulterade ofta i besvikelse. Då Albert Edelfelt följde i den franske krönikören och författaren Théophile Gautiers fotspår – Gautier reste till Spanien så tidigt som på 1830-talet, och hans reseskildring publicerades inledningsvis som följetong i en fransk dagstidning – visade det sig hur livskraftig Gautiers romantiserade skildring var. Edelfelt refererade upprepade gånger till sin föregångare i sina resebrev hem till modern – uppenbarligen hade han med sig ett exemplar av boken, artikelsamlingen publicerades nämligen senare i bokform och gavs ut i flera upplagor under namnet *Voyage en Espagne* (Gautier [1843]). Noteras kan att Edelfelt bland annat anklagar Gautier för att vara en lögnare då fransmannen menar att Notre Dame skulle kunna stå upprätt i katedralen i Sevilla – den var inte alls så stor som Gautier låtit påskina. Katedralen är en ombyggd, väldig moské som fortfarande har kvar sin höga minaret, men i sin

nya uppgift som klocktorn till en katolsk kyrka kröntes den forna minareten sedermera av ett kors.

I sammanhanget bör poängteras att både Gautier och Edelfelt var besvikna under sina respektive spanska resor; båda två förde med sig föreställningar om ett välbevarat och grandioöst Nasridpalats i komplexet Alhambra i direkt anslutning till Granada i södra Spanien. (Se illustrationen.) Bland annat klagar Gautier över att horder av engelska turister redan trampat omkring i palatset och dess omgivning, och att tidigare planscher och reseskildringar inte motsvarade den bild han hade inhämtat på förhand. De bilder och reseskildringar han sett och tagit del av före resan fokuserade på de bäst bevarade partierna, varför de mer eller mindre fallfärdiga ruiner som mötte honom inte motsvarade

Titelbladet till den romantiska reseskildringen *Picturesque Europe* av Bayard Taylor, publicerad 1875-79. I mitten av bilden ses det moriska palatset i Alhambra, Granada (Spanien).

hans förhandsföreställningar.³ Gautier sökte sig således till på förhand markerade sevärdheter, men hans upplevelser av dem motsvarade inte de föreställningar han haft före resan. Det samma gäller Edelfelt år 1881, även om omfattande restaureringsarbeten i Alhambra redan inletts. Jag har granskat Gautiers och Edelfelts möte med Alhambra i en artikel, "Experiencing the Alhambra, an Illusive Site of Oriental Otherness" (2012), som handlar om hur de upplevde Alhambra som *Det andra*, ett slags överkligt, ogripbart, illusoriskt sagoland, men samtidigt som något som inte går att omfatta med intellektet utan som måste kännas och upplevas.

Nordafrika – en helt egen värld men ändå så lika

I min senare forskning, delvis finansierad av Finlands Akademi under åren 2011–2013, ligger fokus på konstnärer som reste till Nordafrika. Här har forskningen koncentrerats till 1900-talet, med Hugo Backmansson och Oscar Parviainen som huvudsakliga forskningsobjekt, vid sidan om Juho Rissanens resa till Algeriet 1930–1931 och Birger Carlstedts vistelse i Nordafrika 1938. Backmansson reste till Tunis 1898, och vistades under 1900-talets första halva långa perioder i Marocko (Lundström 2010). Oscar Parviainens nordafrikanska bilder består av konstverk från både Algeriet och Tunisien från åren 1904–1905 och 1926–1927 (Lundström 2012). Långt utnyttjas samma teoretiska referensram som i min tidigare forskning, det handlar om att identifiera stereotyper som återges i konstnärernas bilder, samt att söka efter likheter/olikheter i deras syn på det land de besökte. Precis som de konstnärer som besökte Spanien under 1800-talets andra hälft har just Backmansson skildrat det som är annorlunda i förhållande till hemlandet: stads- vyer med för honom främmande arkitektur, etnografiska typer, sandstränder befolkade med skissartade figurer i vit *djellabah*, och torg med mer eller mindre schematiskt återgivna figurer. Endast undantagsvis målade han rena landskap kring Tanger där han för

3 Flera fotografier föreställande de ruiner som kännetecknade Alhambra hittas i *Images in Time: A Century of Photography at the Alhambra 1840–1940*, 2003.

det mesta vistades, med exkursioner in i landet till bland annat Fez och Marrakech.

Min forskning har visat att de konstnärer jag undersöker – speciellt just Backmansson – kan betraktas som resande antropologer som iakttar och dokumenterar ursprungsbefolkningen utgående från det som de upplever som annorlunda och säreget i förhållande till den kultur de själva kommer ifrån. Bland Backmanssons marockobilder finns många typporträtt av marockaner; samma typ av bilder förekommer även bland hans resebilder från Tunisien 1898. Backmanssons vänskap med den finländske socialantropologen Edvard Westermarck har högst sannolikt påverkat konstnären i valet av motiv (Lundström 2010). Westermarck vistades långa perioder mellan åren 1898 och 1913 i Marocko och hans antropologiska studier av ursprungsbefolkningen i landet var på sin tid banbrytande. I en artikel som just nu är under arbete diskuterar jag hans användning av bilder i sina reseskildringar från Marocko: hans överblickande artikel ”Resor i Marocko” utkom 1910, medan många andra handlar om primitiva kulturers normer och sociala förhållanden, riter, äktenskap och sexualitet. Reseskildringen *Sex år i Marocko* från 1918 är central. Fokus ligger på de publikationer som på ett mer allmänt plan presenterar själva landet och dess invånare, medan de strikt socialantropologiska texternas illustrationer inte granskas i samma utsträckning (Lundström, under arbete 2018b).

Det är intressant att notera att Oscar Parviainens repertoar från Tunisien och Algeriet går i en annan riktning än hos Backmansson, vilket stärker min tes att Backmanssons val påverkats av hans vänskap med Westermarck. Parviainens produktion består mest av stadsvyer (många moskéer), och endast av få etnografiska typer. I artikeln ”In and out of the frame: Finnish Painters discovering Tunisia” (2015), jämför jag hur arkitektur skildras i deras målningar. Också i den artikeln används MacCannells modernitetsbegrepp (*staged authenticity*) som teoretisk referensram.

I sammanhanget ska man dock inte glömma att konstnärer inte enbart reste för att söka inspiration till sitt måleri. Både Parviainen och senare Juho Rissanen, som under sin nordafrikanska resa uppehöll sig i Biskra i Algeriet, reste i första hand av hälsoskäl. Speciellt under 1800-talet och 1900-talets första hälft ordinerade

läkarna ofta hälsosoror enligt devisen: ”Säg mig vart du vill resa så ställer jag en diagnos”. Parviainen var sjuklig hela sitt liv efter att som ung ha lidit av lungsot, och vistades därför långa perioder utomlands, i hälsosammare klimat runt om i Europa. Rissanen å sin sida var under den andra halvan av sitt liv nästan patologiskt rädd för krig och sjukdomar, och valde sin bostadsort enligt det; han tillbringade de sista åren av sitt liv i Florida.

Intressant att notera är att både Parviainen och Rissanen vistades i Biskra, som var en kurort i Algeriet. Biskra var ett omtyckt spa tack vare sitt vad man ansåg helande sulfavatten, och lockade ett stort antal turister från Europa (främst fransmän och engelsmän var representerade, men även andra nationaliteter, vilket både Parviainen och Rissanen bevisar). Biskra kan kallas ”öknens port”, beläget alldeles vid gränsen där Sahara börjar (största delen av Algeriet består av öken), och var en förträfflig utgångspunkt för ökenutfärder på kamel; ökenklimatet ansågs synnerligen välgörande för hälsan. Väl i Biskra bodde utlänningsarna på samma hotell och umgicks uteslutande med varandra – även om Rissanen i en intervju efter resan berättade att en amerikansk dam hade låtit sig duperas av en lokal gigolo. Efter att damen rest tillbaka till sitt hemland – nog med avsikten att komma tillbaka – hade gigolon använt upp hennes pengar och haft många olika älskarinnor under tiden. Endast ett dussin målningar från Rissanens Biskra-vistelse har bevarats. I hans fall blir det både konst- och kulturhistoria, det vill säga en granskning av Biskra som mål för hälsosoror. Historien om konstnärer i Biskra passar dock in i den bild man får av konstnärer i andra exotiska länder, det är bara orsaken till resan som är en annan. De bilder konstnärerna målade där är precis det man kan vänta sig, det vill säga representationer av *Det andra*: landskap och etnografiska typer samt, som i både Parviainens och Rissanens fall, ett stort antal studier av kameler; intressant nog ordnades kamelutflykter uteslutande för kurortens gäster.

Den bildrepertoar som producerats under resorna visar tydligt hur de vardera influerats av en så kallad *colonial gaze*, uttryck för den franska övermaktens närvaro i landet. Och just på grund av att Algeriet hörde till Frankrike var det förhållandevis lätt att ta sig dit (Algeriet var fransk koloni mellan 1840 och 1962). Framstegstanken yttrade sig i att den franska närvaron i landet blev allt mer

påtaglig och bidrog till allt livligare turism, som i sin tur ledde till att turisterna ställde allt högre krav på bekvämligheter. Landets infrastruktur utvecklades ytterligare, vilket främjades speciellt av att järnvägen nådde ända ner till Biskra så tidigt som 1888. Turismen ledde till ökad ekonomisk utveckling, som i sin tur bidrog till allt livligare turism (Lundström, i granskning 2018). Det blev allt lättare och bekvämare att ta del av det främmande, det annorlunda, något som yttrar sig även i dagens turism. Orientalismens diskurs bygger både på orientalismens tidiga fas som ett franskt fenomen (Pouillon 2014), men även det ”turistiska” beteende det gav upphov till.

Slutledning

De finländska konstnärer som jag diskuterat i min forskning och i denna artikel var mer eller mindre medvetet delaktiga i en fransk diskurs; allt från de incitament som förde Albert Edelfelt till Spanien 1881 till senare 1900-talsresenärers vistelser i ”Orienten” ingår i det franska konceptet. Edelfelts kundkrets var huvudsakligen i Paris, liksom hans lärares Jean-Léon Gérômes exotiska bilder; Gérôme hade gjort många resor till södra Spanien, Nordafrika och Egypten, och har utan tvekan påverkat Edelfelts beslut att resa till Spanien. Det orientalistiska resandet var således ingen enhetlig ”rörelse” på den finländska bildkonstens fält, kontexten utgörs i stället av Paris. Det var där man fick sin inspiration, kunskap om Orienten och dess lockelse(r), vare sig det gällde ”riktig” konstnärsturism eller hälsoresor. Jag har skrivit uttömmande om Edelfelt som turist i Spanien i min doktorsavhandling (Lundström 2008).

Backmanssons resor verkar vara ett undantag. Även om hans tunisiska resa var förhållandevis kort, mottogs hans bilder med stor entusiasm då de ställdes ut i Åbo efter hans resa 1898. De fick beröm för sin kolorit och de exotiska motiven. I detta fall var kundkretsen den i Åbo (Lundström 2010). Hans senare, längre vistelser i Marocko visar ett mer moget beteende i tolkningen av *Det Andra*, framför allt i jämförelse med många andra samtida finländska målare, även om hans produktion är ojämn. Med undantag för Backmansson verkar de övriga så kallade sena orientalistiska målarna i Finland inte ha haft någon djupare förståelse av det

samhälle som de besökte och skildrade under 1900-talets första decennier; deras korta resor ska hellre förstås som turistresor, under vilka de också så att säga målade lite vid sidan om. I Parviainens fall är det speciellt tydligt: han var ekonomiskt oberoende och hade inte behov av att sälja sin konst, eller ens att ställa ut (Lundström 2012). För Parviainen och Rissanen var det mindre viktigt att teckna/måla under deras vistelser på kurorten i Biskra (Lundström 2012; Lundström, i granskning 2018). Det samma gäller Birger Carlstedt, som vistades i Nordafrika endast några veckor, under vilken han hann se ansevärd delar av Marocko, från norr till söder, och de viktigaste turistorterna i Algeriet, inklusive Biskra. Denna rundtur var resultatet av en lång dröm, inspirerad under hans vistelser i Paris (Lundström, under arbete 2018a).

Utgående från den korrespondens som varit tillgänglig, var själva upplevelsen av den främmande miljön huvudsaken. Det efemära ögonblicket – mötet med *Det Andra* – stannade i minnet i form av mer eller mindre stereotypa motiv, vars ikonografi var fastställd långt på förhand och förmedlad via en uppsjö av visuella och litterära (franska) kanaler.⁴ Min forskning har visat att de finländska konstnärerna betedde sig mer eller mindre som turister i allmänhet gör: man sökte det autentiska som man inte alltid kunde omsätta i praktiken på duken. Själva upplevelsen baserade sig på detta, den kunde vara positiv eller negativ men den stod alltid i förhållande till förhandsföreställningarna. Sedan kunde man bildligt talat återvända till sin resa genom de verk man hade med sig i bagaget på väg hem – vissa målningar tillkom även först efter resan, och bygger således på minnen av en efemär upplevelse. Så fungerar även souvenirer; en souvenir är ett minne, men inte enbart ett sådant, utan även ett bevis på att man verkligen varit någonstans. Souviren är något konkret man så att säga kan känna på.

Men ofta(st) var det som man sökte dolt bakom ett skynke i den iscensatta verklighet som erbjöds av den lokala turismnäringen, som kraftigt växte från 1800-talet och framåt. Samtidigt var man mån om att se bakom kulisserna, och hade man lyckats skröt man

4 Se Benjamin 2003 för en uttömmande diskussion om franska orientalisterna på utställningar och i media i Paris.

med att man sett det äkta och oförstörda, både skriftligt i till exempel brev hem från reseorten, eller i form av de motiv man valde för sina bilder. Även om Edelfelt skriver om sitt möte med de lokala romerna i Granada, att han fått gå in i ”deras hålor”, lyckas han inte i sin bild av en 14-årig dansande flicka återge annat än en stereotyp uppfattning av motivet. Hans sex veckor långa resa gav inte tillräckligt med tid för några djuplodande studier, utan hans rundtur i Spaniens södra delar blir som vilken turistvandring som helst. Men samtidigt verkar han inte ha varit medveten om sitt turistiska beteende: han förfasade sig över en föreställning i flamencodans som var riktad enbart till turister – intrycket förstördes av att så många turister satt i publiken, skrev han till sin mor. Här fransåg Edelfelt tydligt att han själv kunde räknas till samma skara turister.

I konstnärsturismen har den paradoxala moderniteten nått sin kulmen – genom konstnärernas verk och de ämnen de valde för sina målningar både skapade de nya turistsevärdheter och var en del av en äldre, livskraftig tradition. Även idag bygger all turism på samma mönster, att följa historiens vingslag i sökandet efter det autentiska, som iscensatts uteslutande för turister. Såväl varje hembygdsmuseum på lokala orter i Finland som de stora katedralerna ute i Europa kan sägas höra till samma kategori, även om turismen idag även inkluderar hypermoderna anläggningar som skyskrapor och ultramodern arkitektur. De är en del av vår samtidshistoria, men samtidigt är även dessa moderna ikoner likvärdiga vilken sevärdhet som helst. Ikonografi fungerar synnerligen väl tillsammans med en semiotisk turismteori som forskningsmetod, även i modern tid. Det handlar om att den resande ska hitta sig själv i förhållande till *Det andra*, vilket utgör en differentieringsprocess där det autentiska och genuina utgör motpolen till den egna kulturen och jaget.

- Baedeker, Karl (1898): *Spain and Portugal: Handbook for travellers, with 6 maps and 46 plans*, London: (Dulau and C:o); Leipsic: Karl Baedeker
- Benjamin, Roger (2013): *Orientalist Aesthetics: Art, Colonialism, and French North Africa, 1880–1930*, Berkley: University of California Press
- Blake, Nigel & Frascina, Francis (1993): "Modern Practices of Art and Modernity", *Modernity and Modernism. French Painting in the Nineteenth Century*, red. Frances Frascina et al., New Haven (Conn.): Yale University Press, s. 59–92
- Crouch, David & Lübbren, Nina, red. (2003): *Visual Culture and Tourism*, Oxford & New York: Berg
- Culler, Jonathan (1990): *Framing the Sign: Criticism and Its Institutions*, Norman: University of Oklahoma Press
- Gautier, Theophile (1843): *Voyage en Espagne*, Paris: V. Magen
- Gordon, Beverly (1986): "The Souvenir: Messenger of the Extraordinary", *Journal of Popular Culture*, vol. 20, 3/1986, s. 135–146
- Haastrup, Kirsten (1985): "Anthropology and the Exaggeration of Culture: A Review Article", *Ethnos*, vol. 50, III–IV/1985, Stockholm: The Ethnographical Museum of Sweden, s. 313–324
- Harkin, Michael (1995): "Modernist Anthropology and Tourism of the Authentic", *Annals of Tourism Research*, vol. 22, 3/1995, s. 650–670
- Herbert, Robert L. (1994): *Monet on the Normandy Coast: Tourism and Painting, 1867–1886*, New Haven & London: Yale University Press
- Hughes, George (1995): "Authenticity in Tourism", *Annals of Tourism Research*, vol. 22, 4/1995, s. 781–803
- Hume, David L. (2014): *Tourism Art and Souvenirs. The material culture of tourism*, London & New York: Routledge
- Irwin, Robert (2014): "The Real Discourses of Orientalism", *After Orientalism: Critical Perspectives on Western Agencies and Eastern Re-Appropriations*, red. François Pouillon & Jean-Claude Vatin, Leiden: Brill, s. 18–30
- Kerr, Malcolm (1980): "Orientalism by Edward W. Said" [Bokrecension], *International Journal of Middle East Studies*, vol.

- 12, 4/1980, s. 544–547. Elektroniskt dokument läst och utskrivet 14.10.2006, <http://www.geocities.com/orientalismorg/Kerr.html>
- Kulka, Tomáš (1994): *Kitsch and Art*, University Park: Pennsylvania State University Press
- Leersen, Joep (2006): *National Thought in Europe*, Amsterdam: Amsterdam University Press
- Lundström, Marie-Sofie (under arbete 2018a): ”Birger Carlstedt i Nordafrika 1938”
- Lundström, Marie-Sofie (under arbete 2018b): ”Edvard Westermarck och bilden av det andra. Fotografier som verktyg och komplement till antropologisk forskning och som illustrationer i hans reseberättelser”
- Lundström, Marie-Sofie (i granskning 2018): ”’Kohta minäkin menen täälläilla ajamaan hiekka aavikolle’ – Juho Rissanen i Biskra, Algeriet 1930–31”, *Tabiti* 4/2018
- Lundström, Marie-Sofie (2004): ”Muistoja Espanjasta – Albert Edelfelt taiteilijaturistina”, *Edelfelt. Matkoja, maisemia ja naamiaisia*, red. Erkki Anttonen, Helsinki: WSOY, s. 94–119
- Lundström, Marie-Sofie (2006): ”A Romantic in Spain: The Finnish Nineteenth-Century Painter Albert Edelfelt’s Andalusian Dream”, *Journal of Intercultural Studies*, vol. 27, 3/2006, s. 331–348
- Lundström, Marie-Sofie (2008): *Travelling in a Palimpsest. Finnish nineteenth-century painters’ encounters with Spanish art and culture*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica
- Lundström, Marie-Sofie (2010): ”’Lycklig du som kan värma dig i söderns paradys.’ De nordafrikanska skildringarna”, *Hugo Backmansson. Konstnär, officer och äventyrare*, red. Malin Bredbacka-Grahn, Synnöve Malmström & Liisa Steffa, Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, s. 127–167
- Lundström, Marie-Sofie (2012): ”Algeriet Mise-en-Scène. En studie av tematiken i Oscar Parviainens nordafrikanska bilder i förhållande till hans fotografier och samling turistvykort”, *Tieteidenvälisyys ja rajanylitykset. Annika Waenerbergin jubla-kirja*, red. Satu Kähkönen & Tuuli Lähdesmäki, Helsinki: Taidehistorian Seura – Föreningen för konsthistoria, s. 71–82
- Lundström, Marie-Sofie (2012): ”Experiencing the Alhambra, an illusive site of oriental otherness,” *International Journal of Islamic Architecture*, vol. 1, 1/2012, s. 83–106

- Lundström, Marie-Sofie (2015): "In and out of the frame: Finnish painters discovering Tunisia", *The City in the Muslim World. Depictions by Western Travel Writers*, red. Mohammad Gharipour & Nilay Özlü, London & New York: Routledge, s. 208–233
- Löwy, Michael & Sayre, Robert (2001): *Romanticism Against the Tide of Modernity*, London: Duke University Press
- MacCannell, Dean (1976): *The Tourist. A new theory of the leisure class, with a New Foreword by Lucy R. Lippard and a New Epilogue by the Author*, Berkeley, Los Angeles & London: University of California Press
- Piñar, Javier et al. (2003): *Images in Time: A Century of Photography at the Alhambra 1840-1940*, Granada: Brécourt Academic
- Pouillon, François (2014): "Orientalism, Dead or Alive? A French History", *After Orientalism: Critical Perspectives on Western Agencies and Eastern Re-Appropriations*, red. François Pouillon & Jean-Claude Vatin, Leiden: Brill, s. 3–17
- Pratt, Marie Louise (1992): *Imperial Eyes. Travel writing and transculturation*, London & New York: Routledge
- Said, Edward W. (1978/1995): *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*, London: Penguin Books
- Stewart, Susan (1993): *On longing. Narratives of the Miniature, the Gigantic, the Souvenir, the Collection*, Durham & London: Duke University Press
- Tinterow, Gary & Lacambre, Geneviève et al., red. (2003): *Manet/ Velázquez: The French Taste for Spanish Painting*, New Haven & London: Yale University Press
- Urry, John (1990): *The Tourist Gaze*, London: SAGE Publications
- Varisco, Daniel Martin (2007): *Reading Orientalism. Said and the Unsaid*, Seattle & London: University of Washington Press
- Veblen, Thorstein (1926): *Den arbetsfria klassen*, övers. Rosa Heckscher, Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Warraq, Ibn (2007): *Defending the West. A Critique of Edward Said's Orientalism*, Amherst & New York: Prometheus Books

Essäer

Emigranter och kosmopoliter i 1700-talets protestantiska Europa. Charles Étienne Jordan, Éléazar de Mauvillon och Johan Arckenholtz

Svante Lindberg

Exil, tolerans och kulturtransfer

År 2017 firades 500-årsjubileet av reformationen. Dess omvälvande effekter på Europas samhällen uppmärksammades på en mängd sätt både inom turistindustrin och i den akademiska världen. I det följande dröjer jag vid ett par aspekter av protestantismen i Europas 1700-tal. Det gäller de franskspråkiga hugenotterna och deras exiltillvaro i Europas tyskspråkiga delar till följd av religiös förföljelse i Frankrike samt fenomenet kosmopolitism. Jag stannar vid tre personer varav två är franskspråkiga hugenotter: Charles Étienne Jordan (1700–1745) och Éléazar de Mauvillon (1712–1779). Den tredje är en kosmopolitisk (finlands)svensk, Johan Arckenholtz (1695–1777). Jordan var född i Preussen, medan de Mauvillon föddes i Frankrike men invandrade till Preussen och flyttade senare till Kassel och Braunschweig. Det handlar alltså om franskspråkig invandring till tyskspråkigt område, i det första fallet om en andra generationens invandrare och i det andra om

en invandrare av första generationen. Arckenholtz å sin sida var en nordisk kosmopolit för vilken det franska språket var det naturliga kommunikationsmedlet. Jag har här velat lyfta fram några mindre allmänt kända kosmopoliter som ger två slags exempel på hur franska språket användes i Europa på 1700-talet. Dels var det ett invandrarspråk som samtidigt fungerade som en kontaktyta med yttervärlden (Jordan och de Mauvillon), dels var det ett kommunikationsmedel för internationella kontakter (Arckenholtz).

Några nutida litteraturteorier om migration kan kasta ljus även över 1700-talets kosmopoliter. Simon Harel talar i *Les passages obligés de l'écriture migrante* (2005) om postexil i sina studier av den samtida invandrarlitteraturen. Här ses detta som ett tillstånd som inträder efter själva exilfasen när den migrerande har anpassat sig och inrättat sig i det nya landet. Kulturella drag från det gamla landet smälter samman med det nya landets kultur och berikar denna och båda kulturerna existerar sida vid sida. Bertrand Van Ruymbeke (2016) har diskuterat termerna diaspora och *refuge* (tillflyktsort) och konstaterat att den senare är den mest relevanta för att beskriva de från Frankrike utflyttade hugenotterna. Den syftar nämligen på ett slags nystart i ett här och nu, snarare än på en position i utkanten (diaspora) av ett centrum – det vill säga det gamla hemlandet Frankrike. Van Ruymbeke betonar att det blir det nya landet (Nordamerika i hans studier), ett land som har erbjudit skydd åt flyktingarna, som kommer att betraktas som fosterland snarare än det gamla. Både Harels begrepp postexil och Van Ruymbekes användning av *refuge* betonar alltså det nya landet på bekostnad av ett nostalgiskt tillbakablickande mot det gamla. Av de båda begreppen signalerar det första ett tidsmässigt distansering och det andra ett rumsligt sådant. Här är det också belysande att hänvisa till bland andra den fransk-indiske forskaren Kapil Raj (2009) och hans studier gällande så kallade *cultural go-betweens*, personer som är kulturellt kompetenta på flera plan och som fungerar som kulturella översättare.

Några tankar från en artikel av Gerlinde Strohmeier-Wiederanders (2017) om troskonflikter i Berlin och Brandenburg på 1600-talet får ge historisk bakgrund. De brandenburgska kurfurstarna hade varit anhängare av kalvinismen från och med Johan Sigismunds tillträde 1618. Efterföljaren Georg Wilhelm kom

dessutom att stå för en form av neutralitetspolitik, medan den kommande kurfursten Fredrik Wilhelm (1620–1688), ibland kallad den store kurfursten, gav uttryck för ett slags centraliserad absolutism. Han regerade över ett mångfacetterat rike som inte bara innefattade Brandenburg utan också områden i till exempel Westfalen och Niederrhein. Här utövades många olika varianter av den kristna läran varför tolerans blev ett nyckelbegrepp. Även om fredlig religiös samexistens var en central politisk fråga, fanns det andra frågor att ta ställning till, främst problemet med Preussen-Brandenburgs avfolkning till följd av det trettioåriga kriget. Fredrik Wilhelm utfärdade ett antal "toleransedikter", genom vilka invandring uppmuntrades. Detta gällde till exempel judarna: 1671 togs femtio från Wien utvisade judiska familjer emot. Genom Ediktet i Potsdam (1685) möjliggjordes sedan mottagandet av 20 000 franska hugenotter som kommit att lida svåra förföljelser i Frankrike efter återkallandet av Ediktet i Nantes samma år. De franska protestantiska invandrarna till Berlin och Preussen kom med sin utbildning och yrkeskunskap att utgöra en viktig förutsättning för Preussens utveckling och blomstring. Vid Fredrik den stores hov talades franska och regenten själv hade fått sin uppfostran på detta språk och talade det bättre än tyska. Han föredrog även fransk litteratur framför tysk. Allt detta gjorde att marken så att säga var förberedd för den franskspråkiga invandringen.

Enligt Strohmeier-Wiederanders (s. 41), kan man tala om en betydande kulturtransfer från Frankrike till Preussen-Brandenburg. Denna bestod bland annat av att nya typer av hantverkskunskande, handel, vetenskaplig verksamhet och kulinarisk kunskap överfördes till det tyska området. Särskilt vetenskapens område är intressant och artikelförfattaren skriver att, av 37 medlemmarna i den år 1700 grundade Vetenskapsakademien i Berlin, hade åtta sitt ursprung i den franskspråkiga *kolonin*. Om 1600-talet hade präglats av religiös konflikt, kunde man nu konstatera en utveckling mot större tolerans samtidigt som statsmakten centraliserades. Ytterligare två krafter bidrog till att förstärka denna utjämning, enligt samma författare. Det första är pietismens utbredning. Denna strömning betonar känslans betydelse i den religiösa upplevelsen. Det andra är den europeiska upplysningen, vilken gjorde att frågan om förhållandet mellan förnuft och uppenbarelse kom att ställas. Enligt

Strohmeier-Wiederanders, fick alltså förnuft och tolerans större betydelse på bekostnad av religiös renlärighet, vilket kan ses som ett slags början till en mera pluralistisk öppenhet.

Jens Häselers om Charles Étienne Jordans liv och verk

Det är intressant att göra ett nedslag i 1700-talets Berlin vid tiden efter denna brytningstid och läsa den tyske romanisten Jens Häselers bok om en framstående hugenott i Berlin, alltså Charles Étienne Jordan. I *Ein Wanderer zwischen den Welten Charles Étienne Jordan* (1993) beskriver Häseler Jordan som en gränsgångare, inte bara mellan franskt och tyskt, utan också mellan två franskspråkiga miljöer i Berlin, den franskspråkiga kolonin och Fredrik den stores hov. Charles Étienne föddes i Berlin som son till köpmannen Charles Jordan, en invandrad fransk hugenott. År 1718 skrev han in sig som student vid universitetet i Genève, ett av tidens viktigaste kalvinistiska lärosäten. Han kom dock bara att stanna i två år och återvände till Berlin där han gradvis fick tillträde till dåtidens högsta andliga kretsar. Efter att tagit teologiexamen, blev han pastor i regionen Uckermark norr om den tyska huvudstaden. Det var ett område präglad av hugenotternas religionsutövning. På den preussiska landsbygden levde han ganska isolerad och var hänvisad till att främja sin andliga och intellektuella utveckling på ledig tid. Detta var enligt Häseler typiskt för denna generations teologer med tjänst i landsorten. De skötte sin bildningsgång vid sidan om och levde alltså ett slags dubbelliv. Jordans relativa isolering mildrades när han senare fick en pastorstjänst i centralorten Prenzlau.

Brevväxling var ett sätt att främja den egna personliga utvecklingen och i Jordans fall var korrespondens något han ägnade mycket tid åt. Kontakten med reformerta lärda i Berlin och internationell brevväxling var enligt Häseler viktigt för Jordans intellektuella utveckling. Han hade bland annat kontakt med den franske författaren Jean-Pierre Nicéron rörande utformandet av en gemensam europeisk lärdoms historia. Tillsammans med Nicéron ville han nedteckna dåtidens kunskap inom vetenskap, bokutgivning, filosofi och kyrkohistoria, och placerade sig därmed i en

protestantisk lärdomstradition med stark historiografisk tyngdpunkt. Häselser ser också Jordan och hans verk som ett exempel på en vetenskapshistorisk utveckling som gick från det strikt Frankrike-centrerade mot en kosmopolitisk världsbild samtidigt som det språkliga uttrycksmedlet förblev franska.

Jordans första bok, *Recueil de littérature, de philosophie, et d'histoire*, utkom 1730, och han skrev arbeten av två slag: filologiska och textkritiska bibliografier och biografier över historiska personligheter. Ett av hans syften var att visa hur de franska humanistiska diktarnas stil på 1500-talet, i synnerhet i gruppen *la Pléiade* (till exempel Pierre de Ronsard och Joachim Du Bellay), kom att ha ett långtgående inflytande på franska språket och också på många hugenotters litterära stil och smak. Han ville visa hur 1500-talets stilideal fortlevde i 1700-talets Berlin. År 1741 offentliggjorde Jordan sin biografi över sin före detta lärare i Berlin, Mathurin Veyssière La Croze (1661–1739). Denne hugenott hade från sin exilposition bland annat skrivit en fransk litteraturhistoria som kommit att bli ett standardverk. Häselser konstaterar vidare att Jordan genom sina litterära och biografiska arbeten och genom sina goda kontakter med de reformerta teologerna i Berlin blev en viktig person inte bara i Berlins kalvinistiska kretsar utan också i den europeiska *République des lettres*. Hans karriär utvidgades och transformerades: han gick från att ha varit teolog till att bli en bildad humanist. Efter hustruns död 1732 företog han en europeisk bildningsresa vars viktigaste mål var Paris. Resan gick alltså till landet där hans "hemspråk" talades, Frankrike, ett land som han dock inte hade besökt tidigare. I den franska huvudstaden gjorde han bland annat biblioteks- och teaterbesök. Det blev också sammanträffanden med lärda män som Voltaire och besök i bouquisternas stånd för att söka efter tidiga utgåvor av verk skrivna av diktarna i *la Pléiade*. Den preussiske resenären fick också bevittna olika exempel på uttryck för religiös fanatism. Ett exempel var de så kallade *convulsionnaires*, medlemmar i en sekt med påfallande inslag av extatiska drag. Mycket intressant är Häselers iakttagelse av den franskspråkiga protestanten Jordans upplevelse av främlingskap i det katolska Frankrike. Även om han var imponerad och påverkad av det kulturella och intellektuella utbudet, kände han sig inte hemma i det som borde ha varit hans hemland. Helt

annorlunda blev det i nästa land, England. Jordans möte med landet på andra sidan kanalen fick honom bland annat att skriva att han var glad över att åter ha fast protestantisk mark under fötterna (Häselers 1992, 84). Vid ett besök i Oxford imponerades han också av undervisningsmetoderna, framför allt av det faktum att landets eget språk användes i undervisningen. Engelska talades av både lärare och elever, vilket Jordan såg som något föredömligt.

Resan till Frankrike och England blev en vändpunkt i Jordans liv och bekräftade hans övergång från att ha varit teolog till att bli bildad humanist. Detta karriärbyte skedde inte utan friktion och ansträngning. Han försörjde sig till en början som privatlärare, gav ut sin reseberättelse om turen till Frankrike och England, *Histoire d'un voyage littéraire fait en 1733*, och stod i intellektuell kontakt med La Croze fram till dennes död 1739. Det var när Jordan blev *homme de compagnie* och senare sekreterare åt kronprins Fredrik (så småningom Fredrik den store) som karriären tog ny fart. Ett av hans första uppdrag var att översätta filosofen Christian Wolffs *Morallehre* till franska. I övrigt var det främst två uppgifter som Jordan fick av sin nye arbetsgivare: konversation och bokanskaffning. Det sistnämnda gick ut på att i smakbildande syfte till Preussen införskaffa franska texter via monsieur Thériot, Fredriks litterära agent i Paris. En person som hade stor motiverande inverkan på Fredrik när det gällde den aktuella franska litteraturen var Voltaire. Denne kom ju också senare att tillbringa åren 1750 till 1753 i Berlin och på slottet Sanssouci i Potsdam.

Som redan påpekats kan gränsöverskridande vara av olika slag. Jordans roll som kultur- och litteraturförmedlare gäller inte bara mellan franskt och tyskt, utan också inom de franskspråkiga grupperingarna i Berlin. Han tillhörde både de lärda fransktalande kretsarna i staden och den vittra fransktalande kretsen vid hovet. Den andra delen av Jens Häselers bok ägnas åt det sistnämnda och behandlar till exempel Jordan som interkulturell kontaktperson vid hovet. Här kan nämnas hans roll i utbytet mellan Voltaire och Fredrik, hans brist på entusiasm inför Fredriks krigsprojekt och hans deltagande i omorganiseringen av Berlins vetenskapsakademi, vilket gjordes efter franskt mönster. Jordans insatser möjliggjordes genom hans förtrogethet med det andliga och intellektuella livet i Preussen i början av Fredrik den stores regeringstid.

Nästa fas i hans utveckling kännetecknas av en viss distansering till aktiviteterna vid hovet. Han flyttade så småningom fokus till de egna studierna och till att utvidga sitt eget bibliotek och ägnade sig åt att stärka kontakterna med den franskspråkiga kolonin i Berlin. Enligt Häselser ville Jordan hålla sig väl med Fredrik, men samtidigt tillbringa mera tid i de lärda franskspråkiga kretsarna utanför hovet. Jordans bakgrund inom teologin gjorde sig hela tiden påmind och när han så småningom drabbades av sjukdom skrev han i sitt avskedsbrev till Fredrik om religionens betydelse för kulturen. Det är synnerligen lärorikt att läsa hur högt Häselser värderar Jordans insatser. Författaren säger att det var Jordans förtjänst att det protestantiska bildningsidealet infördes vid det preussiska hovet. Jordan kan alltså ses som ett tydligt exempel på hugenotternas franska kulturpåverkan i Preussen och som en person som påbörjar något nytt i det land dit föräldrarna invandrat.

Éléazar de Mauvillon och Johan Arckenholtz

Éléazar de Mauvillon stod i kontakt med (finlands)svensken Johan Arckenholtz. Denne intellektuelle finländare var historieforskare och hade gjort omfattande resor i Europa. Han hade varit indragen i hatt och möss-stridigheterna i Stockholms politiska liv, gjort karriär som lär i Tyskland samt författat en biografi över drottning Kristina mot vilken Voltaire och d'Alembert hade riktat polemik. Detta hade gjort nordbon relativt känd på kontinenten. De Mauvillon var född i Tarascon i Provence och var författare och filolog. Han blev senare professor i franska vid Collegium Carolinum i Braunschweig. Förutom att de Mauvillon skrev en känd biografi över den svenske kungen Gustav II Adolf, författade han en rad andra historiska krönikor och levnadsbeskrivningar över kända furstar. Dessutom skrev han arbeten om fransk stil och språkbruk.

Kontakten mellan de Mauvillon och Arckenholtz rörde främst förberedelserna och skrivandet av den stora biografen över Gustav II Adolf, ett verk som de Mauvillon färdigställde 1764. I notapparaten till biografen förekommer många hänvisningar till Arckenholtz. Denne verkar ha försett den fransk-tyske författaren med

fakta och kulturkunskap om svenska och nordiska förhållanden, något som alltså vittnar om konkret kulturöverföring.

I sin biografi över den svenske kungen ser de Mauvillon ofta Gustav II Adolf som en föregångsgestalt och ett moraliskt föredöme. Kungen representerar i de Mauvillons ögon de kristliga dygderna och författaren konstaterar bland annat att "Gustav uppträder som en kristen kung" ("Gustave se comporte en prince chrétien [...]"., de Mauvillon 1764, 246, min översättning). Regenten får också symbolisera ett visst mått av jämlikhets- och fredstänkande. Kungen är upplyst, frigjord och fredsälskande och vi läser bland annat att han är både kung och filosof och en person som öppet diskuterar problem och förhoppningar med sina vänner och som ser kriget som en farsot (s. 213). Ett annat föredömligt drag är kungens förmåga att närma Sverige till det kontinentala Europa. Denna politiska insats kan endast ske med hjälp av en viss typ av ledarskap, anser de Mauvillon, och den svenske kungen är i stånd att utöva detta. Det är genom regentens moraliska och politiska geni som Sverige kan ges förutsättningar att bli mera europeiskt. Från kungen utgår ett betydande mått av påverkan på det svenska folket och hans roll som karaktärsdanare för folket är mycket viktig. De Mauvillon skriver bland annat att kungen vet att förena sin egen genialitet och strategiska begåvning med det svenska folkets beryktade mod, vilket gör att landet kan bli mera jämspelt med andra länder i det europeiska sammanhanget (s. 280). Kungens religiositet betonas gång på gång. Det är en man som står i levande kontakt med religionens stora sanningar. Han sätter sin tillit till Gud och respekterar religionens bud (s. 304). De Mauvillon skildrar också svenskarnas upplevelser under trettioåriga kriget på tyskspråkigt område. Förutom att återge historiska händelser, innehåller texten en del drastiska och smått lustiga inslag. Som framgick tidigare är porträttet av kungen ofta idealiserat. Det finns också en liknande tendens till förenklingar vad gäller skildringen av de svenska soldaterna. Dessa framställs gärna som hårdade nordbor vana vid kallt klimat (t.ex. på s. 415).

Arckenholtz spelade alltså rollen som överförare av svensk kultur och geografi i sin förbindelse med de Mauvillon. I noterna finns ett slags tänkt dialog med den nordiska kollegan samt återkommande hänvisningar till den muntliga och skriftliga

kommunikationen med honom. De Mauvillon hänvisar till Arckenholtz minnesanteckningar över Gustav II Adolf och till hans biografi över drottning Kristina när det gäller lokala politiska, geografiska och kulturella fakta. Om svenskarnas krigsutrustning säger han till exempel öppet att monsieur Arckenholtz ”säkert vet bättre besked” om det exakta antalet krigs- och transportfartyg (s. 311). Kontakten mellan de Mauvillon och Arckenholtz bestod inte enbart av brevväxling. Arckenholtz hade träffat sin fransk-tyska kollega under sin tid på kontinenten då han var bibliotekarie i tjänst hos lantgreven i Kassel mellan åren 1746 och 1766. Brevväxlingen fortsatte sedan och en del av breven från de Mauvillon till Arckenholtz finns nu bevarade på Linköpings Stiftsbibliotek. Breven har ibland en personlig ton och vittnar om ett visst mått av vänskap, åtminstone från de Mauvillons sida. Där framgår också de Mauvillons respekt för Arckenholtz sakkunskap.

Slutord

Jag har med den här essän velat lyfta fram några mindre kända kosmopoliter i spänningsfältet mellan katolicism och protestantism under 1700-talet i Europa. Fokus har varit på fransk, tysk och nordisk kulturöverföring. Seklet ifråga präglades både av ut- och invandring, något som var en följd av både religiös tolerans och intolerans. Ett annat drag var en elitistisk rörlighet. Kontaktspråket var ofta franska, vilket alltså både var ett invandrarspråk och ett *lingua franca*. Jordan, de Mauvillon och Arckenholtz är exempel på kulturella gränsgångare. De två förstnämnda hade blivit bofasta på tyskspråkiga orter och levde sina liv i vad som mera är att betrakta som *refuge* än diaspora. Dessa nya invandrare utgjorde en minoritet, men genom det franska språket blev de också företrädare för ett kosmopolitiskt förhållande till världen och del av en större helhet. Deras postexil bidrog till att berika det nya hemlandet. Johan Arckenholtz, som alltså återvände till Sverige, är ett exempel på den tidens rörliga kosmopolitiska intellektuella.

Litteratur

- Delbourgo, James; Raj, Kapil; Roberts, Lissa & Schaffer, Simon, red. (2009): *The Brokered World. Go-Betweens and Global Intelligence, 1770-1820*, Sagamore Beach: Science History Publications
- Harel, Simon (2005): *Les passages obligés de l'écriture migrante*, Montréal: XYZ
- Häselser, Jens (1993): *Ein Wanderer zwischen den Welten Charles Étienne Jordan (1700-1745)*, Sigmarinen: Jan Thorbecke Verlag
- Johan Arckenholtz. *Svenskt biografiskt lexikon*. Riksarkivet <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=18766> (konsulterad den 22.2.2017)
- Mauvillon, Éléazar de (1764): *Histoire de Gustave-Adophe Roi de Suède: Composé sur tout ce qui a paru de plus curieux, & sur un grand nombre de Manuscrits, & principalement sur ceux de Mr. Arckenholtz*, vol. 1-4, Amsterdam: Chatelain
- Van Ruymbeke, Bertrand (2016): "Une nouvelle contrée, un nouveau roi. Le rêve anglican des huguenots en Amérique", föredrag på kollokviet *Protestantism and Political Rebellion in Early Modernity*, Granadas universitet, 1-2.12.2016
- Strohmeier-Wiederanders, Gerlinde (2017): "Glaubenskonflikte und Toleranz im Berlin des 17. Jahrhunderts", *Berliner Geschichte. Zeitschrift für Geschichte und Kultur* 8/2017, s. 35-41

Att fostras i en företagarfamilj

Britt-Marie Villstrand

Verksamhet inom företagsvärlden har långt in på 1900-talet vanligen varit manligt kodad. Många av de stora företagen har varit familjeföretag där familjens manliga medlemmar haft olika roller nationellt eller internationellt i förkovran av företagets verksamhet och kontaktnät. Det har varit män som ägt, ärvt och förvaltat familjeföretagen i generationer. Generationsskiften kunde vara kritiska skeden i ett familjeföretags utveckling. Fanns det flera arvingar i samma familj kunde företagets tillgångar splittras, ledarskapet övertas av personer som inte hade samma erfarenhet som den gamla ledningen eller så uppfyllde inte arvtagaren de förväntningar som ställdes på honom.

För att sonen eller sönerna skulle axla ansvar för familjeföretagets fortsatta blomstring krävdes att de fostrades in i företaget. Detta förde med sig att de skulle ha en god allmänbildning och gärna också lämplig utbildning för att sköta familjeföretagen. Dessutom krävdes praktik både hemma och utomlands. Utlandspraktiken skulle bidra till att skapa nätverk och personliga kontakter, vilka kunde bidra till de egna företagens utveckling. Kunskapen i andra språk och resor i andra länder gav också en världsvana som värderades på hemmaplan. Därtill skulle egenskaper som artighet, flit

och självdisciplin utvecklas. Efter den längre eller kortare utlandsvistelsen förväntades de nu välutbildade och -artade sönerna träda i familjeföretagets tjänst, ta sitt ansvar för anvisade uppgifter och förtroendeuppdrag, hitta en lämplig partner och bilda familj.

Docent Therese Nordlund Edvinsson (Uppsala universitet) har i sin bok *Dynastins kvinnor* en ambition att vidga synen på familjeföretaget så att den inte enbart handlar om dem som äger och förvaltar verksamheten. Hon vill lyfta fram familjen, där kvinnor och barn ingår, och dess roll som ett sammanhållande kitt för hela företaget. För att exemplifiera detta har Nordlund Edvinsson gjort en fallstudie över familjen Johan (1854–1919) och Hedda (1860–1929) Ekman samt deras två söner och fyra döttrar i Göteborg. Johan var son till Emil Ekman (1815–1900) som var industriman och sjöofficer och friherrinnan Sophie Kurck (1823–1907). Johans hustru Hedda född Richert kom också från Göteborg och en välsituerad familj. Familjen Ekman ägde bruk i olika delar av Sverige främst genom företagen D. Carnegie & Co och Ekman & Co och fadern Emil hade en stark ställning inom näringslivet. Också Emil's bror Oscar (1812–1907) var mycket aktiv inom företagen. Författaren kunde gärna också ha nämnt att Oscar Ekman var initiativtagare till bildandet av Skandinaviska Kredit AB år 1864 och att han var dess ordförande i hela 32 år. Banken blev snabbt den ledande i Sverige. Ett framhållande av detta faktum kunde ytterligare ha motiverat att författaren kallar släkten Ekman en företagardynasti.

Författaren ger också en kort introduktion till hur det var att driva företag i Göteborg. Här behandlas främst Johan Ekmans verksamhet inom familjeföretaget, dess utvidgning och internationella kontakter, bland annat genom AB Svenska Ostasiatiska kompaniet och AB Svenska Amerika Mexiko Linien. Ekman utvidgade verksamheten bland annat genom att 1913 köpa Orrefors glasbruk och då främst för skogens skull. Nordlund Edvinsson nämner även att Ekman var politiskt aktiv och riksdagsledamot 1906–1911. I introduktionen räknas ett antal familjenamn upp. Det är fråga om familjer som var aktiva inom näringslivet. För den läsare som inte är så insatt i Göteborgs historia blir det här främst fråga om ”namedropping” och en utförligare presentation av förutsättningarna för att driva företag i staden och konkurrensen mellan företagen hade

varit på sin plats för att öka förståelsen av den Ekmanska familjens ageranden och vägval.

Nordlund Edvinsson klargör att hon inte har för avsikt att skriva familjens biografi eller en översikt över familjens företagsverksamhet. I stället blir det fråga om ekonomisk-historisk forskning om familjedynastier, ”där diskussionen om mäns och kvinnors olika förutsättningar inom familjehierarkin hittills har tagit alltför liten plats”. Källmaterialet utgörs främst av dagböcker, brev, almanackor och fotografier. Familjens döttrar var flitiga skribenter därtill uppmånade av sin mor. Men också mor Hedda skrev ofta. På basis av främst sina egna anteckningar utgav hon *Familjen Johan Ekmans krönika* i tre band. Nordlund Edvinsson påpekar att krönikan oftast skildrar de ljusa sidorna av familjens liv, vilket bör beaktas då den används som källa. Det var inte alls så vanligt att en borgarfamilj delgav omvärlden bilder ur sitt privatliv. Nordlund Edvinsson använder sig av ett genusperspektiv för att förklara maktrelationer och relationer inom familjen. I framställningen behandlas sönerns och döttrarnas uppfostran och utbildning i skilda kapitel. Författaren diskuterar även äktenskapets betydelse. Det var inte bara viktigt för familjens döttrar att gifta sig: sönerna hade en viktig uppgift att föra dynastin vidare och en gift man gav ett mera förtroendeingivande intryck än en ogift.

De två sönerna Carl (1883–1957) och Albert (1885–1961) fostrades in i den maskulina företagstraditionen, vilket innebar att de skulle lära sig sådant som var viktigt med tanke på deras kommande roller i företaget. Familjeföretaget ansågs vara sönerns kall och förebilden för dem var fadern så som den dåtida genusordningen föreskrev. Det föll på moderns lott att under de tidiga barnåren dana sönerns karaktär och att fostra de kommande företagsledarna. Båda sönerna gick i skola i Göteborg. När sönerna blev äldre ökade familjens ambitioner att fostra in dem i firman. Carl praktiserade vid familjens olika bruk och han reste utomlands för att förkovra sig i språk. Även Albert praktiserade i olika uppgifter främst inom bankvärlden då han ansågs vara ”ekonomisk”. Båda var väluppfostrade, skötsamma och artiga så som det övre samhällsskiktets söner förväntades vara. Vid 23 års ålder var Carl mogen att börja arbeta i familjeföretaget. De internationella kontakterna gjorde att han åren 1907–1908 reste jorden runt och arbetade i USA, Japan, Kina och Australien för

att skapa nätverk som gynnade firman. Han rapporterade också regelbundet hem till fadern om arbetet. Efter hemkomsten fortsatte Carl sin karriär i firman och gifte sig. Paret fick inga barn och därmed bröts kontinuiteten i familjedynastin. Brodern Alberts liv kom att se annorlunda ut. Då han var 30 år beslöt han att avbryta sin anställning inom firman för att utbilda sig inom lantbruket. Han fullföljde inte utbildningen utan använde sin tid till långa resor varvat med vistelser på kurorter där han vårdade sin sviktande hälsa. Albert gifte sig inte och hade senare i livet ingen fast anställning. Källmaterialet uppger ge en otydlig bild av Alberts verksamhet och han verkar inte ha klarat av de förväntningar som ställts på honom.

Familjen Ekmans fyra döttrar, Hedvig (1882–1967), Agnes (1888–1984), Sigrid (1895–1948) och Birgit (1903–1997), var alla färgstarka personligheter och ansågs vara ambitiösa, målmedvetna och kreativa. De uppfattades också som mer dynamiska än bröderna. Den strikta genusordningen gjorde att systrarna fick en borgerlig uppfostran med fokus på husliga och sociala färdigheter. Då modern tidvis var sjuklig fick döttrarna tillsammans med sin far delta i olika representationsuppgifter. Alla fyra gick i flickskola, men ingen av dem blev student trots uppenbar studiebegåvning. Systrarna gavs möjlighet att fortsätta studera språk och att förkovra sig genom utlandsvistelser och de fick då och då följa med fadern på utlandsresor. I fostran ingick även att delta i sällskapslivet. Baler och andra fester var en viktig äktenskapsmarknad. Döttrarna uppmanades att ägna sig åt kulturella aktiviteter och välgörenhet. Företagarfamiljernas döttrar fostrades för äktenskapet. Hustruns viktigaste uppgift var att föda barn och hon skulle med emotionell och personlig omsorg fostra barnen till goda medborgare. Hon skulle därtill alltid vara beredd att stöda sin man närhelst han behövde det både med representation och på hemmaplan. Den givna förebilden var naturligt nog den egna modern. Nordlund Edvinsson menar att det ofta var modern som bidrog till att upprätthålla det patriarkaliska systemet då det var hon som stod för den uppfostran som anpassades till om barnen var flickor eller pojkar.

Alla fyra flickor Ekman ingick ståndsmässiga äktenskap och svärsönerna engagerades i familjeföretaget på olika sätt, vanligen med styrelseplatser. Detta blev vanligare efter fader Johans död 1919 då Hedda som änka behövde stöd och rådgivning i ekonomiska

och juridiska ärenden. Speciellt svärsonen Johannes Hellner med doktorsexamen i juridik och erfarenhet från statsförvaltning på hög nivå blev en stöttepelare. Dottern Agnes, gift Hellner, får, på de andra systrarnas bekostnad, det största utrymmet i boken då hennes efterlämnade arkiv är det mest omfattande och framställningen främst kring hennes osäkerhet inför äktenskapet blir omfattande och materialstyrd. Bland annat hennes representationsuppgifter under den period maken var utrikesminister behandlas. Här hade Agnes stor nytta av den uppfostran och erfarenhet hon bar med sig från hemmet.

Orrefors glasbruk lyckades engagera framstående glaskonstnärer och dess produktion av konstglas blev välkänd. Glasbruket blev för systrarna ett verkligt engagemang inom företagsvärlden och de deltog aktivt i brukets utveckling. System Sigrid var också styrelseledamot och hon tog initiativ till att modernisera arbetarnas bostäder och att förbättra arbetsmiljön.

Nordlund Edvinsson anser att hennes främsta bidrag till forskningen om företagsdynastier har varit att använda genus och klass som analysredskap. Företagsforskningen blir då inte så enkönt manlig som tidigare utan familjens betydelse för företaget lyfts fram. Hushållet är en hierarkisk organisation där var och en har sina bestämda arbetsuppgifter. I den Ekmanska familjen var det döttrarna som framstår som de starka och dynamiska och i en mera jämställd tidsperiod skulle de säkert ha fått helt andra uppgifter inom familjeföretaget än vad de hade under sin livstid. Nordlund Edvinsson lyckas väl i sin ambition att lyfta fram familjens betydelse för familjeföretagets verksamhet. Framställningen och argumentationen är lätt att ta till sig. Fallstudien kunde lämpligen utökas och involvera flera företagarfamiljer för att ge en bild av om familjen Ekman var tidstypisk.

En jämförelse med motsvarande edukationsmodell för elitens barn i Finland visar liknande mönster. Också här fostrades sönerna för att ta över familjens företag medan flickorna skulle bli goda hustrur och mödrar. En del forskning kring detta tema finns också tillgänglig på svenska. Här kunde till exempel namn som Dahlström, Donner, Hackman och Wolff nämnas för att använda en finländsk "namedropping". En annan infallsvinkel kunde vara att över längre tid noggrannare kartlägga utvecklingen av företagarfamiljernas

verksamhet för att undersöka om eller hur edukationsmodellen eventuellt förändrats över tid. Verksamheten har ofta inletts som handelshus och därifrån utvecklats till – alternativt kompletterats med – industriellt företagande och vidare till jordägande i större skala för att sedan övergå till kultur, forskning och academia.

En jämförelse med familjen Ekman visar att de ovannämnda familjerna visade en del liknade drag gällande verksamhet och fostran, men var också till vissa delar olika. Släkten Donner kom på 1760-talet till Gamlakarleby då Joachim Donner d.ä. (1763–1822) grundade ett handelshus och också ägnade sig åt rederiverksamhet. Släktträdet har flera grenar och många olika verksamheter finns representerade. Här finns industri, främst i Tammerfors, men också vetenskap, kulturliv, politik och ekonomi med tyngdpunkt i Helsingfors. Släkten Hackman kom till Viborg 1790 då Johann Friedrich Hackman d.ä. (1755–1807) där grundade ett handelshus, som småningom även var involverat i flera industriföretag. Också tidigare generationer Donner och Hackman hade verkat inom handeln. Den första medlemmen av släkten Wolff som kom till Finland var Carl Gustaf Wolff (1800–1868). Han etablerade sig i Vasa 1825 och grundade en firma som sysslade både med handel och speciellt med skeppsrederi och boktryckeri. Den handelsflotta han ägde blev en av de mest betydande i landet. Släkten Dahlström, den enda med rötter i Finland, kom till Åbo genom att Carl Magnus Dahlström (1805–1875) då han där 1836 grundade ett handelshus. Han var även redare och var delägare i flera fartyg. Också Dahlström tog aktiv del i industriell verksamhet och tog gärna i bruk ny teknik som till exempel telegrafan.

Gemensamt för alla dessa släkter var att sönerna fick god utbildning och för många av dem gällde handelsområdet med praktik och resor utomlands helt enligt vedertaget mönster. En eller flera av respektive familjs söner anställdes sedan i familjeföretaget och tog småningom över ledningen efter fadern. Senare generationers söner inriktade sig på mera specialiserad utbildning, gärna på universitetsnivå, som kunde komma till nytta för familjeföretagens industriella verksamhet. I dessa familjer finns även innehavare av större lantgårdar och personer som gjort akademisk karriär.

En jämförelse med ovan nämnda finländska familjer och familjen Ekman ger vid handen att sönerns uppfostran var traditionell

och inriktad på att respektive familjs verksamhet skulle gå i arv från far till son. Men hur ser det då ut med den uppfostran döttrarna fick? Gällde den Ekmanska traditionen också döttrarna i de finländska familjerna? De döttrar inom släkten Donner som var samtida med de Ekmanska döttrarna fick motsvarande uppfostran. Kultur, språk, föreningsliv och filantropi var ofta förekommande inslag också här vanligen med modern som förebild. De vuxna kvinnorna kunde inte bara konsumera kultur utan också rent ekonomiskt stöda utövande konstnärer och musiker. I släkterna Hackman och Wolff var det, som historikern Charlotta Wolff visat, vanligt att döttrarna under senare delen av 1800-talet och in på 1900-talet sändes utomlands för att i en flickpension i Schweiz, Frankrike eller Tyskland förbättra sina språkkunskaper samt förkovra sig i litteratur, teckning och musik. Därtill ingick att skaffa sig den världsvana som förväntades av dem i deras roll som hustrur med uppgift att bland annat delta i representation och underhålla gäster. Det vanliga var också att döttrarna gifte sig rätt snart efter hemkomsten. En av döttrarna i familjen Wolff utgjorde ett undantag. Nellie Wolff (1890–1982) blev nämligen student, avlade filosofie kandidatexamen 1914 vid Helsingfors universitet, fortsatte därefter sina studier och disputerade i organisk kemi 1923 vid universitetet i Paris. Familjen Dahlström hade inga döttrar som nådde vuxen ålder.

Hur såg det då vid denna tid ut med kvinnliga företagare? Fanns de alls? Nationalekonomen Anna Du Rietz har gjort en omfattande studie om kvinnors entreprenörskap i Sverige under perioden 1600–2000. Kvinnornas företagsamhet har varit omfattande och omfattat handel av olika slag, hantverk, hemslöjd, mode, undervisning och mycket mer. Handelshusens döttrar syns inte bland de entreprenörer Du Rietz uppmärksammar. Avslutningsvis skall här endast två exempel på företagande nämnas, det ena från Sverige och det andra från Finland.

Wilhelmina Skogh född Wahlgren (1849–1926) kom från Gotland och skulle bli känd i hotellbranschen. Hon började arbeta, först som piga, inom branschen i Stockholm och fortsatte senare i Gävle vid en tid då järnvägen utbyggdes kraftigt. Från 1875 blev hon ansvarig för järnvägsrestaurangen i Storvik (Gästrikland) och kunde efter några framgångsrika år även bygga ett järnväshotell där. Detta hotell ansågs vara mycket modernt med både elektricitet

och telefon. Wilhelmina ansvarade också för andra hotell och var en föregångare inom turistbranschen och erbjöd bland annat jaktresor och fisketurer. År 1902 kallades hon till Stockholm för att bli chef för det fashionabla Grand Hôtel.

Minna Canth, född Ulrika Wilhelmina Johnsson (1844–1897), var gift med lektorn vid Jyväskylä seminariet Ferdinand Canth och levde under ekonomiskt trygga förhållanden. När mannen dog 1879 blev Minna ensam med sju barn att försörja med pensionen efter maken som enda inkomst. För att försörja familjen flyttade Minna med barnen till Kuopio och övertog där den kommissionshandel hennes fader bedrivit. Fadern hade haft skiftande framgång med handeln och hade gjort konkurs. En möjlig förklaring till problemen kan vara att han hade arbetarbakgrund och ingen utbildning inom handel. Herrskapet Canth hade betalat skulderna och flera gånger ekonomiskt understött handeln. Modern försökte som änka efter bästa förmåga sköta handeln. Då Minna övertog handeln var hon vid denna tid en av de få kvinnliga företagarna i Finland. Med flitigt arbete lyckades Minna arbeta upp handeln från att ha varit en förlustbringande affär till ett blomstrande företag. Barnen Canth kunde därmed ges möjlighet till skolgång och utbildning främst i Helsingfors. Vid sidan av företagsverksamheten var Minna Canth en flitig författare och hon skrev bland annat kortromaner, noveller och skådespel. Det är som författare Minna Canth är känd i dag och har till och med en egen flaggdag.

Nordlund Edvinsson anlägger ett genus- och klassperspektiv för att visa att kvinnorna och barnen hade en viktig roll i familjeföretaget genom att vara en sammanlänkande grupp som stödde företagets utveckling. Som ovan framgår innehöll fostran i företagarfamiljen liknande ingredienser i Sverige och Finland. I båda länderna kunde en kvinna som blivit änka fortsätta att driva familjens handelshus. Klassperspektivet som Nordlund Edvinsson använder, visar att så länge undersökningen håller sig inom den egna klassen, alltså eliten, var det ovanligt, och nästan omöjligt, att röra sig utanför den egna klassens sociala gränser. Framgångsrika kvinnliga företagare vid samma tid gjorde ofta en klassresa från vanligen enkla förhållanden i en uppåtgående ståndscirkulation. Om man vidgar klassperspektivet så att det omfattar också denna sociala mobilitet får historien ett annat, men därmed inte mindre intressant innehåll.

Litteratur

- Dahlberg, Julia & Mickwitz, Joachim (2014): *Havet, handeln och nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet
- Du Rietz, Anna (2013): *Kvinnors entreprenörskap under 400 år*, Stockholm: Dialogos
- Häggman, Kai (1994): *Perheen vuosisata. Perheen ihanne ja sivistyneistön elämäntapa 1800-luvun Suomessa*, Helsinki: Suomen historiallinen seura
- Kallioinen, Mika (2002): *Verkostoitu tieto. Informaatio ja ulkomaiset markkinat Dahlströmin kauppahuoneen liiketoiminnassa 1800-luvulla*, Helsinki: Suomen kirjallisuuden seura
- Lindroos, Vilhelm (2012): *Generationsväxlingen inom Handelsbuset Dahlström 1869–1875. Förberedelser och genomförande*, avhandling pro gradu i nordisk historia vid Åbo Akademi
- Nordlund Edvinsson, Therese (2017): *Dynastins kvinnor. Företagarfamiljen Ekman under tidigt 1900-tal*, Lund: Nordic Academic Press
- Nummela, Ilkka (2004): *Toiselta kantilta. Minna Canth liikenaisena*, Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura
- Ojala, Jari (1999): *Tehokasta liiketoimintaa Pohjanmaan pikkukaupungeissa. Purjemerenkulun kannattavuus ja tuottavuus 1700–1800-luvulla*, Helsinki: Suomen historiallinen seura
- Wolff, Charlotta (2010): ”Handelspatriciatets kosmopolitism i det sena 1800-talets Finland. Familjerna Hackman och Wolff”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 85, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet, s. 61–89
- Östlund, Ingela (2009): ”Wilhelmina Skogh – en entreprenör av det ’svagare könet’”, *Företagsminnen. Tidskrift från Centrum för näringslivshistoria* 1/2009, s. 8–11

Folkets heliga krig – notiser om sovjetrysk krigslitteratur

Panu Petteri Höglund

I sovjetstaten härskade kommunismen, men i Vladimir Putins Ryssland existerar flera nationalistiska ideologier sida vid sida, och ledaren konkurrensutsätter dem och utnyttjar dem på ett eklektiskt, postmodernt och flexibelt sätt. Ibland enas han med de som vill rentvå Stalin, men vid ett annat tillfälle är han beredd att inviga ett monument ägnat till Stalins offer, låt vara att det i sådana fall mest rör sig om minnesmärken upprättade av den ortodoxa kyrkan, alltså en pålitligt auktoritär institution som garanterat inte gillar några ”färgrevolutioner”. En förenande idé förefaller dock även Putin behöva för sitt folk, och den har han i krigsmytologin, i ”Stora fosterländska kriget”.

Myten om det hjältemodiga folket som man ur huse reste sig mot en hänsynslös inkräktare är så central för den ryska identiteten att den svårligen kan ifrågasättas. Få ryssar är villiga att granska krigsåren med samma självkritiska blick som i dag kännetecknar saklig historieskrivning och historiedebatt i västliga länder. Ockupationen av de baltiska och östeuropeiska länderna omtalas i Ryssland fortfarande som ”befrielse”, och av naturliga skäl är ryssarna ovilliga att öppet medge de grymheter som sovjetarmén

begick mot civilbefolkningen i Tysklands östra delar. Det här beror inte bara på propaganda eller snedvriden historieskrivning, utan också på vad man kan kalla genuina folkminnen.

Populära föreställningar påverkas givetvis också av skönlitteraturen: ryssarna läser mycket, och det råder ingen brist på välskrivna krigsprosa på ryska. Och det är faktiskt snarare myten om det hjältemodiga folket, om folkets krig, än kommunism som präglar sovjetisk krigslitteratur, åtminstone dess erkända klassiker. Det är iögonenfallande att varken kommunism eller socialism förekommer i vismakaren Vasilij Lebedev-Kumatjs kampsång *Svjaščennaja vojna* ("Det heliga kriget"), en av de mest kända symbolerna för "stora fosterländska kriget". Sången kallar fienden givetvis fascistisk och beskyller den för att kväsa alla "glödande idéer", och dessa kan kanske tolkas som socialistiska eller kommunistiska idéer, men det som ska försvaras omtalas entydigt med ord som *rodina* (moderlandet, Moder Ryssland) med dess "vida slätter" (*polja eë prostornje*). Refrängen betonar att den här kampen är *vojna narodnaja* – vilket betyder precis ett folkligt eller folkets krig.

Idén om folkets krig mot Hitler härstammade från självaste Stalin, som i sitt första tal till nationen efter den tyska invasionen åsidosatte den vanliga kommunistiska retoriken för att i stället vädja till ryska folkets krigstraditioner från tsartiden och jämföra Hitlers offensiv med Napoleons ryska expedition. Expeditionen var en annan utländsk invasion som avvärjdes med folkets förenade krafter och som också kallas ett "fosterländskt krig" (måhända skulle "fosterlandskrig" vara en bättre översättning av det ryska *otečestvennaja vojna*). Så effektiv idén än var i att ingjuta försvarsvilja hos befolkningen, var den ett farligt vapen för den ideologiska eliten att leka med. Om folket kan resa sig mot fienden på egen hand, vad behöver det då politiska handledare till? Det gällde att se till att folket aldrig fick för sig att ställa denna riskfyllda fråga, inte minst därför att den implicerade att folket en gång lika spontant skulle kunna göra uppror mot sovjetmakten.

När censuren efter kriget åter blev strängare, var det ofta precis de böcker som återspeglade det folkliga krigets etos som plötsligt väckte dess ogillande. Det var fler romaner som underkastades följande trestegsprogram, som jag väljer att kalla det:

1. romanen väcker läsarnas entusiasm vid första utgivning (vanligen i en så kallad "tjock tidskrift") och kan även prisbelönas;
2. partitrogna pressröster och litteraturkritiker sätter igång en klappjakt mot romanen och utmålar den som ideologiskt osund;
3. författaren och/eller utgivaren gör avbön och går med på de föreslagna förändringarna i nästa utgåva för att romanen kan utkomma ens i någon form.

Välkända exempel på prosaverk som råkade ut för trestegsprogrammet är Vasilij Grossmans *Za pravoe delo* och Aleksandr Fadejevs *Molodaja gvardija (Det unga gardet)*. Grossmans roman handlade om slaget vid Stalingrad, Fadejevs om en skock ungdomar som spontant grundar en motståndsgrupp. Medan Grossman senare blev en sorts dissident när *Žizn' i sud'ba (Liv och öde)*, fortsättningen till *Za pravoe delo*, konfiskerades och förbjöds, var Fadejev en parti- och regimtrogen författare och *Det unga gardet* något av en beställd bok. Ändå angreps romanen, och detta berodde precis på att den beskrev folkets – eller ungdomens – spontana resning mot Hitlerväldet.

Romantiteln anspelar på en även till svenska översatt revolutions- och partisång med melodi från en österrikisk folkvisa om Andreas Hofer, som i början av artonhundratalet ledde ett uppror mot det napoleonska väldet i Tyrolen. Hans öde var mycket likt de unga upprorsmakares som Fadejev skrev om: i visan är han redan tillfångatagen och förs kedjad till avrättningsplatsen, där han – som det anstår en folkhjälte – ännu häcklar bödlarna innan de lyckas ta honom av daga. Den socialistiska version av sången som Fadejev och förebilderna till hans tragiska hjältar kände till är dock en optimistisk visa om unga proletärers framtidstro, inte om motstånd mot någon ockupant.

Det unga gardet utkom strax efter kriget, och den verkliga motståndsrörelse romanen fick inspiration av var verksam i Krasnodon i östra Ukraina, det vill säga i det i dag så omstridda Donbassområdet. Ockupationen där var relativt kortvarig: tyskarna intog Krasnodon år 1942 och övergav orten året därpå. Det här bidrar

sitt till romanens tragik, ty när de unga aktivisterna avrättas, hörs de sovjetiska artillerikrevaderna redan i bakgrunden. Räddningen är nära, men samtidigt för långt borta.

Språkligt sett är *Det unga gardet* en typisk sovjetisk krigsroman: i dialoger förekommer ukrainska ord och fraser nämligen så ymnigt att det inte alltid är lätt att förstå vad hjältarna egentligen pratar om, om läsaren inte behärskar ukrainska eller polska. Det stora fosterländska kriget utkämpades till stor del på ukrainsk mark, vilket innebär att det för en rysk läsare tydligen inte finns genuin frontstämning utan ukrainska inslag i språket. Även Konstantin Simonov, en produktiv och många gånger om prisbelönad, men politiskt opportunistisk krigsprosaist, som för det mesta skrev enkel och standardiserad tidningsryska, tillät sig ibland ett par ukrainismer.

Det är frestande att tolka det så, att de mera tillåtande attityder som gällde i sovjetisk litteraturpolitik under andra världskriget också öppnade portarna för en mera naturalistisk skildring av talspråket. Ukrainsk stilisering var dock ingenting nytt i vare sig sovjetrysk prosa eller i rysk litteratur överhuvudtaget: sedan Nikolaj Gogol hade ukrainskfödda ryska författare berikat rysk litteratur med nya ord och uttryck från sin hembygds språk, och den tidiga sovjetiska litteraturen hade sitt eget kotteri av författare med anknytning till Odessa, som också gärna spetsade sitt språk med sin stads folk mål: dialogerna i Valentin Katajevs *Beleet parus odinokij* (*Ett vitt och ensamt segel*), som skildrar de revolutionära oroligheterna år 1905 så som de upplevs av två gossar i denna hamnstad, är ett gott exempel. För övrigt skrev Katajev också en roman om Stora fosterländska kriget, den till unga läsare riktade *Syn polka* ("Regementets son"), där en föräldralös pojke omhändertaras av frontsoldater som givetvis efter mångahanda konflikter accepterar honom som en av de sina.

Partiets och kommunismens roll i *Det unga gardets* ursprungliga version (som i dag är den i bokhandeln tillgängliga) är relativt passiv. Snarast har partiet byggt ramarna för ungdomarnas spontana organisation. De unga aktivisterna är medlemmar i komsomol, det kommunistiska ungdomsförbundet, och det är därför de är moraliskt beredda och ideologiskt skolade att ta upp kampen mot ockupanten: genom att ge dem de nödvändiga färdigheterna har

partiet emanciperat dem till att kämpa och göra motstånd på eget bevåg.

När den första entusiasmen över boken väl svalnat insåg dock partiet, det vill säga Stalin, hur politiskt farlig *Det unga gardet* egentligen var: en sådan autonom organisering var ju inte *kommunism*, utan rena anarkismen. Fadejev gick med på att omarbota boken, och i den nya versionen, som utkom i början av femtioalet, hade det tillkommit en underjordisk particell som gav de unga partisanerna de politiska instruktionerna. Partiets ledarskap var återställt och alla var nöjda, antagligen med undantag av författaren, som mot slutet av sitt liv var svårt alkoholiserad och begick efter Stalins död självmord.

Za pravoe delo betyder "För en rättvis sak"; boktiteln anspelar på Molotovs slutkläm i hans första radiotal efter den tyska invasionen: "Vår sak är rättvis. Fienden ska besegras. Segern ska tillhöra oss." På de första sidorna i boken visar författaren vad den rättvisa saken går ut på, så som han ser den: Hitler och Mussolini håller toppmöte på slottet Klessheim nära Salzburg i Österrike, och såväl pompan och ståten kring dem som deras makthungriga erövringsplaner står i bjärt kontrast mot den kolchosbonde som läsaren får stifta bekantskap med genast därefter. Här framställs kolchosten ingalunda som ett paradys, däremot dock som ett ställe där vanliga människor kan livnära sig på ärligt arbete. Kolchosbonden är även en skicklig snickare, och nu, när han fått inkallelseorder och ska rycka in i armén, ser han omkring sig på kolchosten och känner igen sitt hantverk här och där. Det är kolchosbondens sak – folkets sak – som står emot de fascistiska diktatorernas sak: kolchosbonden vill bara leva ett enkelt liv tillsammans med sina grannar och med sin yrkeskunighet bidra sitt lilla till fosterlandets utveckling, medan diktatorerna vill roffa åt sig, förtrycka och underkuva. För läsaren är det lätt att välja sida.

Vasilij Grossman kom senare att förlora tron på den rättvisa saken så som han i denna sin första stora krigsroman definierade den. Därvid spelade de antisemitiska kampanjerna under Stalins sista år en stor roll. Grossman och Ilja Ehrenburg samlade på ögonvittnesskildringar av Förintelsen och redigerade dem till en "Svart bok", *Černaja kniga*, men den judefientliga stämningen i landet innebar att boken inte kunde tryckas i Sovjetunionen.

Det var länge efter Stalins tid otillbörligt i Sovjet att öppet tala om folkmordet på judarna som en särskild historisk händelse: förklaringen löd att det hade dött ”sovjetmedborgare” i de tyska dödslägren och att det var politiskt söndrande att särskilt framhäva judarnas öde. Den första egentliga skönlitterära skildringen av Förintelsen i Sovjet blev den så sent som mot slutet av sjuttioalet utkomna romanen *Tjaželyj pesok* (*Den tunga sanden*) av Anatolij Rybakov, senare berömd för sin tjocka, men inte nödvändigtvis stora romansvit om Stalintiden, *Deti Arbata* (*Arbats barn*).

I romanen *Žizn' i sud'ba* (*Liv och öde*), fortsättningen till *Za pravoe delo*, vågade Grossman jämföra sovjetiska och nazistiska dödsläger, vilket givetvis var någonting oerhört i Sovjet: när säkerhetsorganen fick nys om vad romanen innehöll, konfiskerade de alla manuskript de kom åt. Vad de inte kunde lägga beslag på läckte till Väst, där *Liv och öde* kom ut i början av åttioalet, nästan två årtionden efter författarens död.

Det är i dag en tvistefråga litteraturvetare emellan om romanerna alls utgör en helhet, så som Grossman i början menade – om *Liv och öde* kan läsas som en del av samma kontinuitet som den i sovjetiska förhållanden politiskt betydligt mindre kontroversiella *Za pravoe delo*. När allt kommer omkring handlar dock bägge böckerna om slaget vid Stalingrad: det är romanernas bultande hjärta och framstår nästan som ett mytiskt slagfält bortom tid och rum, en sorts Valhall. Det är främst i Väst som man anser att *Za pravoe delo* är oläsbar sovjetlitteratur, medan *Liv och öde* hyllas som tjugonde århundradets *Krig och fred*. Kanhända ryska litteraturvetare är så vana vid att läsa sovjetisk prosa att de också kan filtrera bort dess ideologiska konventioner och i den första romanen urskilja fröet till den litterära storhet som utmärker *Liv och öde*.

”Folkets krig” var ett etos som även utmärkte hjälteskildraren Boris Polevoj. Hans i Sovjet mest uppskattade roman var *Povest' o nastojaščem čeloveke* (”Berättelsen om en riktig människa” – det finns en finsk översättning under titeln *Kertomus oikeasta miesten miehestä*), där huvudpersonen är en dubbelt benamputerad strids-pilot: hans hjältedom består i att han efter sin konvalescens lyckas återgå till att flyga missioner. En i det här sammanhanget mera intressant roman är dock *Zoloto* (”Guldet”), där handlingen kretsar

kring en säck guldföremål och juveler som anförtrotts en ung maskinskriverska och en åldrig banktjänsteman. De råkar vara sist närvarande på en filial av sovjetiska statsbanken i en provinsstad som håller på att evakueras undan tyskarna, och de får i uppdrag att ta klenoderna till den del av hemlandet som undgått ockupation.

Romanen är främst en utvecklingsberättelse om maskinskriverskan Marija "Musia" Volkova, som allena får ta över uppdraget när banktjänstemannen Mitrofan Iljitj dör av vandringens mödor. Musia, som i början av boken framstår som en bortskämd brutta, lär sig så småningom uppskatta och beundra de hjältemodiga människor hon möter – kolchosbönder som gömmer sig undan tyskarna i skogen, partisaner som bekämpar ockupanterna – för att själv bli en hjältinna. Sina drömmar om att bli operastjärna förverkligar hon genom att underhålla och trösta sårade partisaner med sin sång. Hon ställer alltså sin begåvning i folkets tjänst. I slutet på romanen har hon blivit en partisan bland partisaner och helt uppgått i det sovjetiska hjältefolket – en sensmoral som författaren entydigt klargör i brödtexten: de största hyllningarna tillkommer igen folket, inte partiet eller Stalin, och hjältarna är inte hjältar som individer, utan precis i och på grund av sitt hjältemod ett med folket.

I det multinationella Sovjetunionen var folkets krig samtidigt folkens krig, och många folkslags representanter stred med i den sovjetiska armén. Detta tematiserades av Aleksandr Bek i romanen om försvarsstriderna som stoppade tyskarna innan de nådde Moskva, *Volokolamskoe šosse*, en bok som yrkesmilitärer även i Finland lärt sig uppskatta på grund av den realistiska och praktiska krigsskildringen (någon svensk version finns det överraskande nog inte, men till finska har boken översatts som *Volokolamskin valtatie*). Huvudpersonen i romanen är Baurzjan Momysj-Uly, en kazakisk officerare som dock enligt Bek behärskar ryska till fulländning och är en benädd berättare på språket: Momysj-Uly var en verklig person som författaren intervjuade, men efteråt såg han kritiskt på Beks roman och skrev sin egen bok om striderna. Den som jämför *Volokolamskoe šosse* med till exempel Grigorij Baklanovs krigsprosa blir genast medveten om en grundläggande estetisk skillnad mellan Beks kazakiska hjälte och Baklanovs

berättarjag: hos Bek betraktar berättaren sin omgivning med en erfaren soldats kalla blick och söker ställen där tyskar kan ligga i bakhåll, medan Baklanov ser natthimlen och stjärnorna. Märkligt nog var denne estet en krigsveteran, medan Bek hade varit en krigskorrespondent.

Den riktning inom sovjetisk krigslitteratur Baklanov räknas till kallas löjtnantsprosa, *lejtjantskaja proza*: det var berättelser som skrevs av krigsveteraner och som återspeglade ”skyttegravarnas sanning”, vanliga soldaters krigsupplevelse. Denna författarskola grundades av Viktor Nekrasov med romanen *Vokopach Staljingrada*, som kom ut strax efter kriget och blev åter en krigsroman som efter en entusiastisk första mottagning utmålades som politiskt skadlig. Vad partitrogna kritiker ogillade i denna roman var ett alltför snävt grodperspektiv, som inte beaktade de stora linjerna, krigets upphöjda målsättningar. Komiskt nog får deras förebräelser en finländsk läsare att tänka på Toini Havus legendariska recension av *Okänd soldat* i *Helsingin Sanomat*, som – givetvis från en finsk-patriotisk synvinkel – avvisade Väinö Linnas senare klassiska krigsroman på liknande grunder.

Viktor Nekrasov skrev även senare romaner om politiskt känsliga teman och fick stå ut med mångahanda trakasserier. När dessa blev outhärdliga lämnade han Sovjetunionen och bosatte sig i Frankrike, där han bland annat var med om att redigera emigranttidningen *Kontinent*. Vad gäller de litteraturlöjtnanter som följde i hans fotspår var de inte likadana frondörer. Grigorij Baklanov verkade i kulisserna för ett liberalare Sovjetunionen och stödde i all tyshet kolleger som råkat ut för politiska svårigheter, men på sina gamla dagar tog han parti för Putin. Jurij Bondarev blev under perestrojkans år en välkänd konservativ röst i den ryska offentligheten, förnärad i sin patriotism av att det som för honom var fosterländska sanningar nu kommit att ifrågasättas.

Vad gäller historiesynen i sovjetisk krigslitteratur måste läsaren givetvis resignerat medge att den ur dagens synvinkel är hopplöst föråldrad. Mycket av det som nu är självklart, åtminstone utanför Ryssland – till exempel att de baltiska länderna inte anslöt sig till Sovjetunionen av egen fri vilja, utan annekterades hårdhänt – gick inte att säga i sovjetisk litteratur. Emmanuil Kazakevitj, en populär krigsprosaist som under kriget tjänstgjorde i spejartropperna,

vågade sig antagligen så långt som möjligt var när han i berättelsen *Zvezda* (*Stjärnan*) antydde att de nationalistiska partisaner i Ukraina som även han kallade för banditer kanske ändå åtnjöt genuina sympatier bland civilbefolkningen, så att sovjettrupperna var nödda att särskilt vinna folkets hjärtan för sig.

Kazakevitj, som dog relativt ung i början av sextiotalet, försökte efter sin framgångsrika karriär som krigsskildrare också skriva politiskt vågade berättelser om Lenin, av vilka åtminstone *Sinjaja tetrad'* (*Den blåa anteckningsboken*) har översatts till svenska. I Sovjet var det här säkert en genre som både vittnade om betydande författarambitioner och krävde politiskt mod, men när Lenin väl förlorat sin status som den störste av hjältarna, förlorade också de skönlitterära verk sin betydelse som lekte med att ifrågasätta någon mindre detalj av den officiellt godkända politiska historien. De livligt berättade krigshistorierna torde sålunda utgöra den enda del av Kazakevitjs författarskap som allttjämt är levande och läsvärd litteratur.

Och det är den sovjetiska krigslitteraturens klassiker fortfarande: levande och läsvärda. Också politiskt rättrogna författare, som till exempel Polevoj, klarar ofta av att skriva hyfsad förströelseläsning, och den kommunistiska retorik som böckerna eventuellt innehåller kan en van läsare av rysk litteratur förbigå som konvention och epokskildring. Det är inte att undra på att sovjetisk krigslitteratur fortfarande trycks, läses och uppskattas, ty kriget är i och för sig ett tema som inspirerar till storslagen epik och drama. Samtidigt är denna litteratur ett utmärkt propagandavapen för Putin i hans försök att upphöja krigsmytologin till Rysslands nya ideologiska ledstjärna. Även de krigsförfattare som på sin tid råkade ut för politiska svårigheter skriver sällan något som skulle ifrågasätta de utbredda uppfattningarna om Sovjetunionen som en representant för det goda, och den repression eller påtryckning de fick stå ut med certifierar dem som uppriktiga och pålitliga sanningssägare också i sovjetkritiskt inställda ryska läsares ögon.

Litteratur

Primärlitteratur

- Al'tman, Il'ja (2015): *Neizvestnaja Černaja kniga. Materialy k "Černoj knige" pod redakciej Vasilija Grossmana i Il'i Ėrenburga*. Sostavitel': Il'ja Al'tman. Moskva: Izdatel'stvo AST
- Baklanov, Grigorij (2011): *Naveki – devjattjadcatiletnie*. Povesti, Moskva: Ėksmo
- Bek, Aleksandr (1991): *Sobranie sočinenij*. Tom vtoroj: *Volokolamskoe šosse*. Tetralogija, Moskva: "Chudožestvennaja literatura" – Russkij sovetskij Pen-Centr
- Bondarev, Jurij (2014): *Batal'onny prosjat ognja*. Povesti i rasskaz, Moskva: "Detskaja literatura"
- Bondarev, Jurij (1983): *Gorjačij sneg*. Roman, Leningrad: Lenizdat
- Fadeev, Aleksandr (2015): *Molodaja gvardija*, Moskva: Izdatel'stvo "Ė"
- Grossman, Vasilij & Ėrenburg, Il'ja (2015): *Černaja kniga o zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fašistskimi zachvatčikami vo vremenno okkupirovannyh rajonach Sovetskogo Sojuza i v gitlerovskih lagerjach uničtoženija na territorii Pol'si vo vremja vojny 1941–1945 gg*. Pod redakciej Vasilija Grossmana, Il'i Ėrenburga, Moskva: Izdatel'stvo AST
- Grossman, Vasilij (2012): *Za pravoe delo* [på pärmen: *Stalingrad – Za pravoe delo*], Moskva: Ėksmo
- Grossman, Vasilij (2002): *Žizn' i sud'ba*, Moskva: AST – Izdatel'stvo Olimp
- Kataev, Valentin (2015): *Beleet parus odinokij*, Sankt-Peterburg: Azbuka
- Kataev, Valentin (2014): *Syn polka*. Detskaja klassika, Moskva: AST
- Kazakevitj, Emmanuil [= Kazakevič, Ėmmanuil] (1978): *Den blå anteckningsboken* [denna utgåva innehåller också *Stjärnan*], övers. av Hans Björkegren & Hans Magnusson, Stockholm: Askild & Kärnekull
- Kazakevič, Ėmmanuil (2013): *Zvezda*. Povesti. Rasskazy. Moskva: Ėksmo
- Lebedev-Kumač, Vasilij (2012): *Serdce, tebe ne chočetsja pokoja!*, Moskva: Ėksmo

- Nekrasov, Viktor (2013): *V okopach Stalingrada*, Moskva: Èksmo
- Polevoj, Boris (2016): *Povest' o nastojaščem čeloveke*, Sankt-Peterburg: Azbuka
- Polevoj, Boris (2015): *Zoloto*, Moskva: Komsomol'skaja Pravda – Direkt-Media
- Rybakov, Anatolij (2004): *Deti Arbata*. Kniga pervaja: *Deti Arbata*. Kniga vtoraja: *Strach*. Kniga tret'ja: *Prach i pepel*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Amfora
- Rybakov, Anatolij (2014): *Tjaželyj pesok*. 5 proizvedenij v odnoj knige. Char'kov/Belgorod: Klub semejnogo dosuga
- Simonov, Konstantin (2013): *Dni i noči*. Povesti. Moskva: Èksmo
- Simonov, Konstantin (2016): *100 sutok vojny*. Voennye memuary. Moskva: Veče

Sekundärlitteratur

- Avčenko, Vasilij (2017): *Fadeev. Žizn' zamečatel'nych ljudej*. Moskva: Molodaja gvardija
- Beevor, Antony & Vinogradova, Luba, (2006): *A Writer at War. Vasily Grossman and the Red Army 1941–1945. Edited and translated by Antony Beevor and Luba Vinogradova*, London: Pimlico.
- Bit-Junan, Ju. G. & Fel'dman, D. M. (2016): *Vasilij Grossman – literaturnaja biografija v istorično-političeskom kontekste*, Moskva: Neolit
- Bit-Junan, Ju. G. & Fel'dman, D. M. (2016): *Vasilij Grossman v zerkale literaturnych intrig*, Moskva: Neolit
- Drawicz, Andrzej (1997): *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*. Praca zbiorowa pod redakcją Andrzeja Drawicza. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Ekonen, Kirsi & Turoma, Sanna (2011): *Venäläisen kirjallisuuden historia*, Helsinki: Gaudeamus Helsinki University Press
- Kling, Dar'ja (2012): *Tvorčestvo Vasilija Grossmana v kontekste literaturnoj kritiki*, Moskva: Dom-muzej Mariny Cvetaevoj
- Ruben, Bergard (2013): *Kazakevič*, Moskva: Agraf
- Šargunov, Sergej (2016): *Kataev – pogonja za večnoj vesnoj. Žizn' zamečatel'nych ljudej*. Moskva: Molodaja gvardija

■ Ryssland – ”Vår Gamble Arffiende”

Kari Tarkiainen: *Moskoviten: Sverige och Ryssland 1478–1721*. Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 2017

Kari Tarkiainens bok *Moskoviten: Sverige och Ryssland 1478–1721* är ett ymnighetshorn av information om bilden av Ryssland i väst och relationerna mellan Sverige och den stora grannen i öster under en period på 250 år. Tarkiainen har under flera decennier intresserat sig för den här problematiken. Han disputerade år 1974 på avhandlingen *Vår Gamble Arffiende Ryssen* (utkom i finsk upplaga 1986) och har efter det publicerat ett otal studier kring närstående ämnen. Tarkiainen har en bakgrund som arkivman i både Sverige och Finland. Inget annat land har en så rikhaltig och välbevarad arkivskatt om Ryssland i äldre tid som Sverige. Ett exempel: Novgorods stadsarkiv finns i svenska riksarkivet.

Boken handlar om tiden från 1478 då Ivan III intog Novgorod och Moskvariket blev granne till Sverige, fram till Nystadsfreden som markerar slutet på den svenska stormaktstiden. Före det hade grundandet av S:t Petersburg 1703 skapat ett helt nytt läge. Under perioden förde länderna flera krig som dock ibland avlöstes av längre fredsperioder. Sverige var ju också engagerat i en kamp om hegemonin i Östersjö-området med Polen och Danmark. I början av 1600-talet då Sverige utvidgat sitt rike med besittningar söder om Finska viken och Ryssland genomlevde åren av oreda (smutan) med oklarhet om vem som hade makten, fanns planer på att placera

en svensk tronföljare på tsarens tron i Moskva. Ryssarnas samling kring en medlem av ätten Romanov satte slutligen stopp för dylika planer.

Vilka var drivkrafterna bakom den svenska expansionspolitiken? Det är en av de mycket omdiskuterade frågorna i Sveriges historia. De handelspolitiska målsättningarna, intresset att kontrollera transithandeln i Östersjöområdet har starkt betonats. Grundandet av både Helsingfors och Ekenäs kan ses som ett led i dessa strävanden, som ett försök att konkurrera med Reval. Men försöken att helt kunna behärska Rysslandshandeln saboterades av att Ryssland började använda sig av Ishavsrutten, det vill säga hamnen i Archangelsk som utnyttjades av framför allt Holland och England. Sverige gjorde till och med ett misslyckat försök att lägga beslag på Ishavskusten. Samtidigt med de ekonomiska målsättningarna drevs nog politiken också av säkerhetspolitiska överväganden och behovet av att skaffa sig buffertzoner långt från Sveriges gränser. Det var, såsom Tarkiainen påpekar, i själva verket de som satte mera spår i källorna.

Umgänget i krig och fred innebar bland annat en lång rad beskickningar och delegationer som ömsesidigt gjorde besök hos grannen. Den största och lyxigaste av de svenska diplomatiska missionerna under 1600-talet var den som Karl XI skickade år 1684. Den torde ha omfattat omkring 250 personer. Vojvoden av Novgorod som skulle ansvara för transporten på den ryska sidan av gränsen, hade ombetts tillhandahålla 650 hästar.

Dokumentationen om de här beskickningarna är ofta omfattande. Det kan röra sig om dagböcker, promemorior, studier kring det ryska samhället och så vidare. Sammantaget ger de en bra bild av hur samtiden såg på Ryssland. Tarkiainen presenterar en lång rad av olika arbeten som medlemmar av de här delegationerna skrev. En del är opublicerade, andra utgavs i tryck. Flera utkom på olika språk och har senare kommit i nya upplagor. Petrus Petrejus arbete om Ryssland i sex delar från 1614–1615 var ”tidens mest betydelsefulla” och en av de på sin tid mest lästa i Europa – den utkom i tysk översättning 1620. Fortifikationskaptenen Erik Palmquist, som deltog i beskickningen 1673–1674, gav ut ett bildverk med kartor och teckningar, ”en visuell informationskälla om tsarriket av omistlig betydelse”. Det har nyligen getts ut i faksimiltryck i

Moskva. En annan medlem av beskickningen 1673–1674, Johan Filip Kilburger, gav på sitt andra modersmål tyska ut ett arbete som enligt Tarkiainen är ”tidens mest analytiska och bästa studie om de ekonomiska förhållandena i tsarriket”. Arbetet har flera gånger översatts till ryska, senast 1915.

För svenskarnas kännedom om Ryssland under 1700-talet spelade hemvändande karolinska krigsfångar en viss roll. Av 25 000 fångna återvände ungefär en fjärdedel. Det mest intressanta arbetet av en tidigare karolin är von Strahlenbergs historisk-geografiska skildring av Sibirien (på tyska), som snart översattes till många språk, också ryska. Den blev 1700-talets stora encyklopedi om Sibirien. De här nämnda arbetena var bara exempel, flera av dem har Tarkiainen tidigare behandlat i specialstudier. Enligt honom var den svenska rusistiken en företeelse som inte hade någon motsvarighet i Europa. Mängden av alla dessa svenska samtida berättelser är viktiga källor till Rysslands historia men inte internationellt tillräckligt kända.

De svenska uppfattningarna om ryssarna utmärktes liksom den västerländska synen överhuvudtaget av schabloner och stereotypier. Grova, obildade, barbariska, okristna, böjda för starka drycker. Primitivitet, barbari var vanliga stereotypier både i den svenska och västeuropeiska Rysslandsbilden. Den hos svenskarna vanliga uppfattningen om ryssarnas opålitlighet och falskhet är däremot ovanlig på annat håll. De negativa schablonerna och stereotypierna gällde inte enbart Ryssland och ryssarna. Det var vanligt att använda liknande uttryck om till exempel Danmark, Polen och rivaliserande katolska länder. Det bör även nämnas att ryssarna å sin sida hade en mängd stereotypa uppfattningar om västerlänningar, bland dem svenskarna. De uppfattades som orena och smutsiga både i ordets fysiska och andliga bemärkelse.

I en efterskrift berättar Tarkiainen att det redan i samband med arbetet med doktorsavhandlingen i finlandiseringens Finland fanns dubier beträffande det tillräddliga i att ge ut en bok med en osminkad bild av Ryssland, låt vara under äldre tid. De här dubierna delades också av hans handledare i Uppsala, där han sedermera disputerade. Den här hållningen är svår att förstå. Det rörde ju sig om en vetenskaplig framställning baserad på tillgänglig empiri. Men faktum är att frågan fortfarande i dag är känslig.

Äldre tiders negativa bild av Ryssland är enligt många ryssar ett viktigt inslag i den russofobi som man nu beskyller väst för. Rysslands kulturminister Vladimir Medinskij, själv historiker, har tagit som sin uppgift att bemöta de negativa stereotypierna och gett ut en serie böcker under rubriken Myter om Ryssland (Mify o Rossii), som sålts i jätteupplagor. En volym har titeln "Om rys-sarnas superi, lättja och grymhet" (2010), karakteriserad som en "klarsynt handbok om rysk historia och den västliga russofobins nutida praktik".

Det här är en bok som ingen annan än Tarkiainen hade kunnat skriva. Den är flödande rik. Mycket av det material som redovisas är sådant som inte är särskilt känt men av stort intresse för inter-nationell forskning. Det hindrar inte att man som läsare ibland önskar att författaren något komprimerat sin framställning i ett i övrigt imponerande arbete.

Sune Jungar

■ "Så enkelt är det, min käre Watson!" En bok om förståelsens fysiologiska och kulturella grunder

Claes Gustafsson: *Vad gör man då man förstår?*

Betraktelser kring insiktens och det mänskliga förnuftets mekanismer. Bokförlaget Korpen, Göteborg 2017

Som läsare ruvar jag på en dyster hemlighet. Det är nämligen så att jag ofta har svårt att komma in i en bok. Någonstans långt inne i boken händer det ändå ofta att jag plötsligt rycks med av texten. Då kan jag till exempel ångra ett kritiskt uttalande jag redan fällt om texten, som jag nu skyndar mig att rätta till. Då det gäller Claes Gustafssons bok om den mänskliga förståelsen vill känslan av att komma in i texten ändå aldrig riktigt infinna sig. För det är någonting med boken som inte gör den helt lätt att följa. Jag tror det har att göra med att den, på ett för läsaren lite obekvämt sätt, balanserar mellan att vara en samling mera lösryckta essäer om relaterade fenomen – eller *betraktelser* som Gustafsson kallar det – och ett verk av ett mera avhandlande slag. Essänaturen syns till exempel i valet av titlar för kapitlen och det smått associativa skrivsättet, där en tanke ibland överraskande kan springa över i en annan, samt i avsaknaden av en ordentlig fingervisning om bokens struktur i det inledande kapitlet. Ändå har nog Gustafsson haft ambitionen att presentera ett resonemang som någotsånär löper som en sammanbindande tråd genom kapitlen. För detta talar till exempel omständigheten att ett tema som initierats i ett kapitel kan dyka upp med en fortsättning i ett senare, som då huvudfrågan för kapitel 2, upptäckten av elden, återkommer i kapitel 3 efter en inledande exkursion till hallucinationernas värld.

Jag vill ändå skynda mig att påpeka att det till innehållet rör sig om ett mycket ambitiöst projekt, som absolut inte saknar intresse. Den höga ambitionsnivån framgår redan av den korta passage som fogats till bokens tilläggnan, där Gustafsson redogör för samtalen han under otaliga Lapplandsresor fört med sina barn. "I det stora hela, menar jag, har vi rätt ut hur världen ser ut och hur allt hänger samman" skriver han, som ett slags motto för boken. Således handlar det också om ett smått hisnande syntetiskt

projekt, som strävar efter att skapa en helhetsbild där de biologiska vetenskapernas resultat ingår i en förening med sociala idéer om förståelsens intersubjektiva natur, som väl närmast kan beskrivas som hermeneutiska. Jag tvivlar inte på att läsare som finner ett nöje i att läsa Richard Dawkins eller, varför inte, Oliver Sacks, också kan ha behållning av att läsa Claes Gustafssons bok.

Ett välkänt sätt att skapa en helhetsbild av ett fält är att påvisa att tillsynes disparata fenomen kan återföras på en gemensam grund. Det kändaste exemplet på detta i vetenskapernas historia är onekligen Isaac Newtons upptäckt av gravitationslagen, som i ett huj knöt samman fenomen som planetrörelser, pendeln och tidvattnet – för att inte glömma det berömda äpplet som föll från trädet, förstås. Ett liknande mönster tycker jag mig skönja i det som Gustafsson beskriver som ”huvudspåret” i sin bok, det vill säga tanken om att det finns en uppsättning mänskliga företeelser som alla emanerar från en ”överkapacitet” hos hjärnan. Med människans ”överstora hjärna” avses helt enkelt att den besitter en kapacitet som inte behövs i det dagliga mänskliga livet. På denna omständighet ser Gustafsson ut att vilja återföra mycket av det som går utöver det normala och funktionella, som genialitet, kreativitet, lekfullhet och hallucinationer. Eller som Gustafsson skriver: ”Den överstora hjärnan hittar på allt möjligt, den tänker i analogier och oppositioner, den finner nya vägar, den konstruerar fenomen som inte finns”. Och visst ligger det någonting tilltalande i tanken om att upptäckten av elden som en låga som skulle hållas brinnande inte styrdes av funktionella aspekter som att människans tänder lämpar sig bättre för stekt kött än för rått, utan i stället sprang fram ur den vilda hjärnans lekfullhet (blåsandet på glöden som en mållös lek med elden?). Ändå kan man inte låta bli att undra om Gustafsson inte är lite väl snabb med att avfärda vikten av en av eldens mest uppenbara funktionella fördelar, det vill säga värmen den måste ha erbjudit för den huttrande stenåldersmänniskan. Och nog måste man väl tämligen snabbt ha upptäckt att det gick bättre att orientera sig i grottan i ljuset av en flammande eld?

”Tänkandet är en hjärnprodukt, men samtidigt och i lika mån är det en kulturprodukt, en där kulturens lager av idéer, tankemodeller, föreställningar och vanor styr hjärnvindlingarnas intränade gånger.” Så formulerar Gustafsson den tes som kanske ändå kan

ses som den huvudsakliga i boken. Påståendet kommer nämligen att stå för en hel del. Jag börjar med den senare hälften, föreställningen om förståelsen sociala och kulturella sida, som behandlas i slutet av boken. Gustafsson utvecklar där en tanke om hur vår förståelse formas av de sociala ”förförståelser”, som likt ”en rymd av färdigspunna spindelväv” finns där från vår födsel, och endast i någon mån låter sig påverkas av individen. Således är det till exempel på förhand givet att vi kommer att gestalta ett visuellt fält på ett givet sätt, vi ser till exempel föremål som *bilar* eller *bussar*, som färdas på en *väg* kantad av *träd* – kort sagt: vi vet vad sakerna är. Samtidigt kunde vi inte tänka på en person som en Snusmumrik eller Filifonka om inte Tove Jansson funnits och spunnit sitt underbara bidrag till den kulturella väven (mitt exempel). I denna mening är vi alltid också ”därute” med våra ”fantomentakler”, för att använda Gustafssons uttryck. Allt detta är klarläggande och bra, även om det förstås rör sig om tankegångar som är synnerligen välkända inom filosofin (Gustafsson nämner inte här en självklar referens som Hannah Arendt).

Lite tveksammare ställer jag mig till den förra delen av den Gustafssonska tesen, föreställningen om tänkandet som en *hjärnprodukt*. Det förefaller förvisso inte helt fel att säga att tänkandet även måste ha fysiologiska förutsättningar, vilket kan påvisas till exempel med de kognitiva svårigheter en hjärnskada kan ge upphov till. Men Gustafsson tycks i själva verket mena någonting utöver detta, som då han till exempel skriver: ”Din hjärna, din själ, ditt sinne, dina tankar, ditt minne lever som en plastiskt föränderlig massa av ständigt aktiva komplexa nätverk och upplevelser”. Eller då han försöker beskriva hur omvärlden finns hos oss dels som ett *utanför*, det vill säga som detta redan omnämnda nätverk av kulturella ”förförståelser”, men samtidigt existerar *inne* i oss, i form av det han anger som ”detta komplexa och ändlöst föränderliga pulserande – tio signaler i sekunden vid överksamhet – nätverk av signaler, synapser och neuropeptider som *skapar, känner och upprätthåller bilden av den externa verkligheten*” (min kursivering). Det senare känns nog på många sätt som en ganska oklar tanke. För man vill ju, minst, fråga om detta sofistikerade signalsystem verkligen i någon rimlig mening faktiskt *känner* (igenkänner?) omvärlden. Man kan också undra om det är fullt meningsfullt att

säga att neurologiskt fungerande ”insiktsupplevelser” kan utgöra *medvetandets* grundelement, som det heter på ett annat ställe i boken. Det jag mest saknar i boken är en filosofisk reflektion över de slutsatser vi kan dra av vetenskaperna. Jag avser då frågor som vad som kan vara identiskt med, eller delar av, vad, och vad som överhuvudtaget karakteriserar en gångbar förklaring av komplexa mänskliga egenskaper.

Samtidigt är det inte utan en viss kluvenhet jag skriver just detta. För det är kanske symptomatiskt att det i dagens värld är en samhällsvetare som Claes Gustafsson som kommer med ansatser till stora synteser, medan en fattig filosof som jag själv kanske lite avundsjukt anför filosofisk kritik av detaljerna. För att entusiastiskt kunna utropa ”Så enkelt är det, min käre Watson!”, som Gustafsson faktiskt gör på ett ställe i boken, måste man kanske ibland också vara beredd att släta ut rynkorna som uppkommer. Ändå kan jag inte hjälpa att jag tror att frågan om vetenskapernas begränsningar och villkor borde föregå deras användning för att skapa helhetsbilder av världen.

Bernt Österman

■ Finlands sak är svår

Tobias Berglund & Niclas Sennertag: *Finska inbördeskriget*. Natur & Kultur, Stockholm 2017

I år då det förflutit 100 år sedan inbördeskriget i Finland har kriget också uppmärksamrats i det västra grannlandet Sverige. Kunskaperna om Finlands historia i allmänhet och inbördeskriget 1918 i synnerhet har ansetts vara svaga både bland vanliga svenskar och inom den svenska historikerkåren. Samtidigt har missvisande och rentav bristande kännedom om finländsk historieskrivning kring 1918 gjort sig till känna i enskilda svenska framställningar om inbördeskriget. Maria-Pia Boëthius bok *Vitt och Rött* hör väl till denna kategori av fallstudier som snubblar på bristande kunskap på ett sätt som kan te sig närmast ignorant inför tidigare forskning kring inbördeskriget. Man kan emellertid också ställa frågan hur pass omfattande kunskap gemene finländare och finländsk forskare har om svensk historia och historieskrivning. Särskilt med tanke på att ländernas historia på bägge sidor om Bottniska viken framställs som separata och utan varandras påverkan – trots de starka historiska band som förenat länderna under en mycket lång tid.

Historikern Tobias Berglund och författaren/journalisten Niclas Sennertag försöker med sin bok *Finska inbördeskriget* råda bot på svensk okunskap kring inbördeskriget i Finland. Författarna levererar utan tvivel ett mycket gediget och välskrivet översiktsverk om inbördeskrigets händelseutveckling för en svensk läsekrets. Samtidigt förblir det något oklart vad som är bokens huvudsakliga syfte. Är avsikten att ge en svensk översikt av krigets historia eller att medvetandegöra för den svenska läsaren om svenskarnas aktiva roll i kriget?

Bokens förtjänster ligger helt klart i förmågan att skapa en läsarvänlig översikt av inbördeskrigets händelser. Värt att uppmärksamma är att *Finska inbördeskriget* är det första moderna historiska översiktsverket av inbördeskriget i Finland på svenska. Svagheterna i boken är närmast diskussionen eller avsaknaden av att försöka kommentera och diskutera historieskrivningen om

Finlands inbördeskrig och att försöka identifiera synen på inbördeskriget, både på finländskt och svenskt håll, under årtiondena efter kriget. Författarna har kritiserats i ett inlägg av professor Dick Harrison (se *Vasabladet* 12.II.2017) för att ha utelämnat särskilt den nyaste finskspråkiga forskningslitteraturen kring ämnet. Men till författarnas försvar – och som en kritik riktad mot den finska forskarkåren – är en stor del av den mycket högklassiga forskningen om inbördeskriget publicerad på finska och därmed begränsad till en finskspråkig nationell läsekrets. Däremot hade författarna kunnat beakta den svenskspråkiga forskningslitteratur som publicerats om inbördeskriget i det svenska Finland – inte minst Sture Lindholms mycket uppmärksammade böcker om inbördeskriget i det svenskspråkiga Västra Nyland, som inte finns med i bokens litteraturförteckning.

En annan väsentlig kritisk anmärkning, gällande valet av rubrik för boken, är att författarna misstagit att använda begreppet ”finska” i stället för ”finländska” och att det historiskt korrekta valet av rubrik för denna bok hade varit ”Finlands inbördeskrig”. Här gör författarna, liksom flera andra svenskar före dem, ingen distinktion mellan begreppen ”finsk” och ”finländsk”. Det sistnämnda begreppet inkluderar nämligen även den svenskspråkiga befolkningen (och andra erkända etniska minoriteter) i Finland. Talar man om ”finska inbördeskriget” associeras detta med inbördeskriget på finskspråkigt håll, som då utesluter de svenskspråkiga i Finland. Men författarna visar att de är medvetna om förekomsten av de två språkgrupperna i Finland och de redogör även för den etnonationella mobiliseringen på finskt och svenskt håll. Däremot är bilden av de svenskspråkiga finländarna rätt schematisk och förenklad. Här saknar jag en problematisering av finlandssvenskarnas roll i inbördeskriget. Det är närmast en äldre historiesyn på finlandssvenskarna och 1918 framställt genom de ledande vita officerarnas och politikernas agerande under kriget som framträder i boken. Den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland och det faktum att det fanns en inte helt obetydlig andel svenskspråkiga finländare som deltog i kriget på den röda sidan har författarna inte alls uppmärksammat i boken.

Bokens framställningssätt bygger på en kombination av traditionell politisk historia och militärhistoria. Männan är i fokus

och med en klar överrepresentation av de vita manliga militärernas och politikernas syn på och erfarenheter av kriget. Men någon vit hyllningshistoria är boken inte, utan de moraliska betänkligheter som de vita framförde efter terrorn mot krigets förlorare återberättas och diskuteras i boken. De rödas perspektiv kunde ha fått mera synlighet (litteratur och källor finns också på svenska!) för att rödgardisterna skulle ha framträtt som levande människor i stället för som offer eller närmast anonyma aktörer. De röda framträder i boken oftast i egenskap av hur de beskrevs av andra än av dem själva.

Särskilt intressant blir författarnas diskussion kring svenskarernas delaktighet i den vita terrorn och övergreppen mot de röda. De makabra berättelserna om avrättningar av de röda synas källkritiskt. En annan intressant och närmast okänd aspekt i tidigare svensk historieskrivning är de svenska arbetarna som deltog i inbördeskriget på den vita sidan. Efter kriget blev dessa ”svarta” arbetare stigmatiserade i Sverige av sina arbetskamrater på vänsterkanten. Flera av dem valde att agera strejkbrytare under svenska arbetsmarknadskonflikter och intressant nog i samband med Salt-sjöbadsavtalet 1938 lyckades arbetsgivarföreningen driva igenom ett krav på att Finlandsfrivilliga arbetare inte längre fick bli utsatta för förföljelser eller trakasserier av den svenska arbetarrörelsen. Det sistnämnda exemplet visar hur inbördeskrigets långa skugga även föll på Sverige – en historia som pockar på att bli skriven.

Matias Kaihovirta

■ Mot en mera internationell internationalism

Daniel Gorman: *International Cooperation in the Early Twentieth Century*, Bloomsbury Academic, London 2017

”By many measures the world was as interconnected before the First World War, if not more so, than today.” Påvisandet av det här påståendets riktighet fungerar som en röd tråd i Daniel Gormans senaste bidrag till internationalismens historia *International Cooperation in the Early Twentieth Century* (2017). Gorman åstadkommer i verket en bred svepande syntes över olika former av internationellt samarbete som växte fram och utvecklades under tidigt 1900-tal, utan att negligera de rötter som sträcker sig till det föregående seklet.

Daniel Gorman är docent i historia vid University of Waterloo i Kanada och intresserar sig för brittiska imperiets historia under 1800- och 1900-talen, det moderna Storbritannien och *global governance*, det vill säga maktstrukturer större än nationen. Tidigare verk som han skrivit inom samma område är till exempel *Imperial Citizenship: Empire and the Question of Belonging* (2007) och *The Emergence of International Society in the 1920s* (2012) som likt den senaste boken utmanar tidigare historieskrivning om internationalism.

Internationalismen har under de senaste decennierna börjat förstås på ett nytt och framför allt bredare sätt. Tidigare betraktades internationalism som synonymt med radikala och utopistiska visioner. Kommunister och pacifister är två exempel på sådana radikala grupper. Internationalismen kom därför att betraktas som en utopi eller en illusion, framför allt i förhållandet till nationalismen som betraktades som reell. Forskning om internationalismen begränsades således till att endast omfatta nationers, eller mera exakt stormakters relationer till varandra och radikala gruppers utopistiska visioner.

Synen på internationalism förändrades från och med 1990-talet, mycket tack vare historikern Akira Iriyes *Cultural Internationalism and World Order* (1997) som banade väg för en granskning av internationalism som inte bara stirrade sig blind på stormaktsdiplomati

och radikala gruppers illusioner, utan som också omfattade kulturellt, politiskt, ekonomiskt, humanitärt och intellektuellt utbyte och samarbete mellan människor över nationsgränser. Det är i den här kontexten av internationell historieskrivning som Gormans senaste verk ingår, vilket ytterligare förtydligas av att boken också är en del av bokserien *New Approaches to International History*, vars redaktör är Thomas Zeiler, professor i amerikansk diplomatihistoria vid University of Colorado Boulder. I serien ingår förutom Gormans bidrag också forskning som bland annat behandlar sexuella minoriteter, genus och miljö ur ett internationellt perspektiv.

Boken har en tydlig struktur med sju kapitel som relativt konsekvent och systematisk bearbetar olika områden och exemplifierar var och hur internationellt samarbete förekom under tidigt 1900-tal. I de teman som undersöks ingår internationell kunskap, internationell lagstiftning, internationell humanitär aktivism, internationella socialistiska rörelser och tekniska framsteg och innovationer. Varje del kunde lätt bli långgrandig och repetitiv eftersom en stor del av historien om internationellt samarbete byggs upp kring tankar och värderingar som förs fram under möten, konferenser och kongresser som i flera fall utmynnar i en institutionalisering i och med förandet och omförandet av organisationer av olika slag. Därefter följer för det mesta en genomgång av verksamheten med urplock av de mest omfattande aktiviteterna eller kampanjerna eller sådana händelser som enligt Gorman banar väg för nya mönster inom det internationella samarbetet. Upplägget framstår ändå inte som repetitivt eftersom genomgången av kongresser och kampanjer varvas med ibland till och med ingående analyser av vad de här företeelserna egentligen innebar för det internationella samarbetet. Det här kommer bäst fram i den summerande och analytiska avslutningen i varje kapitel där författaren utvecklar och fördjupar något fall. Ett exempel är avslutningen till avsnittet om kvinnor och fredsaktivisters internationella strävanden som enligt Gorman bidrog till att vidga det internationella diskussionsutrymmet: "widen the scope of issues debated in international politics, and contribute to the democratization of international affairs by stressing the importance of equality and justice, not just power" (s. 154–155).

Gorman lyckas, trots bokens begränsade omfång om ca 200 sidor, med konststycket som mycket av äldre forskning om internationalism misslyckats med, nämligen att få med exempel från världens alla hörn. Det internationella samarbetet under tidigt 1900-tal dominerades visserligen av vita män i Europa och Nordamerika och de finns förstås representerade även här, men i verket finns också exempel på internationellt samarbete i Asien, Mellanöstern, Afrika och Latinamerika. Kvinnors delaktighet i den nationella politiken var ofta begränsad medan den internationella arenan var friare. Därför lyfts också kvinnorörelsen fram som ett typexempel på tidigt samarbete över nationsgränserna. Förstås finns det grupper som inte representeras i verket, men den diversitet som uppvisas är ändå anmärkningsvärd.

En del kritiska röster kunde kanske höjas kring värdet av en syn-tes på ynka 200 sidor. Går det egentligen att alls komma till några långtgående slutsatser kring ett så här brett tema på så få sidor? Dessutom saknas längre teoretiska och vetenskapliga diskussioner kring internationellt samarbete och internationalism. Jag vill ändå hävda att de här aspekterna just i det här fallet är en styrka. I och med att han undviker att trassla in sig i teoretiska resonemang och genom att han plockar fram och presenterar korta exempel från ett brett geografiskt område tillåter sig Gorman utrymme för att fritt kombinera sina valda exempel och därigenom dra slutsatser kring internationellt samarbete som forskningsområde.

Avslutningsvis kan det konstateras att *International Cooperation in the Early Twentieth Century* är en välskriven, välstrukturerad och bred syntes som med sina konkreta exempel och tydliga resonemang fungerar som en ypperlig inkörspport till ytterligare fördjupning inom internationellt samarbete i synnerhet, men också till internationalismens historia i allmänhet.

Andreas Wikblad

■ Et Rimbereid-kompendium med perspektiver

Per Thomas Andersen: *Rimbereids Lyrikk – Hendelser*
ø poetiske Øyeblikk. Fagbokforlaget, Oslo 2018

Øyvind Rimbereid er en af Norges største, nulevende poeter. Han har en bred læserskare, har været mål for både litterære priser og akademisk udforskning. En monografi er således højest relevant, hvor udfordringen bliver at finde en balance, der kan tilfredsstille både det akademiske fællesskab og den bredere offentlige interesse.

Per Thomas Andersen, Professor i Nordisk Litteratur ved Universitetet i Oslo, har skrevet en monografi med udgangspunkt i fem af Rimbereids senere værker, der får et kapitel hver. Det oplæg er enkelt og gennemskueligt. Kapitlerne diskuterer værker-nes indbyrdes relationer og udvikler beslægtede temaer på tværs af opdelingen, så det kronologiske oplæg havner ikke i nævneværdig grad i vejen for den undersøgelse af et livsværk, monografien titel antyder: *Rimbereids Lyrikk*.

Andersen slår på første side fast, at han vil beskæftige sig med to ting: hvordan Rimbereids poesi går i dialog med den dagsaktuelle livsverden, samt dens fornyelse af lyrikkens æstetiske udtryk. Det gør han med afsæt i to begreber *begivenhed* og *langdigt*. Monografien analyserer i høj grad ud fra det første, altså ud fra lokale og globale perspektiver, og lad det være sagt, at Andersens afdækning af udgangspunkterne for Rimbereids poesi, er imponerende, mens monografien i mindre grad udtømmer langdigtsperspektiverne. Den vægtning bør glæde læseren, da det åbner for Rimbereids poesi og begrænser de tidvis tekniske, men disparate poesidiskussioner.

Andersens fokus på indholdsafdækning, frem for poetisk analyse, er på denne måde kendetegnende for monografien åbne og tilgængelige stil, der lægger sig fint i traditionen for at tilbyde sine refleksioner til et publikum, der ikke nødvendigvis deler udgangspunkt eller disciplin med forfatteren. Monografien opnår dermed åbenhed, uden at kompromittere den akademiske karakter, fx kredser begrebsdiskussionerne om de centrale teoretiske pejlepunkter og etablerer en konstruktiv teoriramme, men

afstår fra at kritisere ubetydelige elementer og undviger detaljerede gennemgange.

Det er derfor overraskende, at Jonathan Cullers *Theory of the Lyric* ikke er omfattet af monografiens øvrige *gentlemen's agreement*, for her skifter gennemgangen fra konstruktiv til kritisk. Det er især overraskende, fordi Andersen ikke er ude i et større poesiteoretisk ærinde og ydermere fordi kritikken synes malplaceret både med hensyn til diskussionens placering i teoriafsnittet og ud fra monografiens helhedskaracter, for Culler skriver om lyrikken som begivenhed, men Cullers begivenhedsdiskussion placeres i kølvandet på de langdigtsteoretiske refleksioner.

Andersens kritik belyser hans egen monografis svage punkter, for kritikken viser, at Andersen ikke er opmærksom på de midler, hvormed han vil realisere sin undersøgelse af Rimbereids fornyelse af lyrikkens æstetiske udtryk. Cullers teori præsenterer, hvorledes en rituel begivenhed og et fiktionsforløb kæmper om at komme i forgrunden i lyriske tekster, så Andersen kunne beskrive fiktionen i sci-fi-universet i *Solaris korrigeret*, uden at kolliderer med Culler, og derefter have gavn af den poetiske begivenhedsteori, når han om Rimbereids *Orgelsjøen* skriver "Trolig må vi tolke dette som en poetisk henvendelse til én som kunne være diktets leser, samtidig som vedkommende deltar i diktet og gør det Hendelses-preget", for den beskrivelse tangerer den lyriske begivenhedsforståelse hos Culler, som Andersen ellers benægter.

Andersens undersøgelse ville altså vinde på at diskutere Rimbereids lyrik som en anden type argumentation, end den som vi kender fra den historiske roman eller essayet, for hans insistensen på en fiktionsforståelse bliver et problem for undersøgelsen, særligt i analysen af de såkaldt sekventielle digte, hvor Andersen aldrig får godtgjort, hvad Rimbereids verdensrefleksioner opnår ved at stå på vers og ikke i prosa (eller andre former). Det problem forfølger undersøgelsen helt ind på analysens sidste side, i en diskussion af "fortælleren" i Rimbereids poesi. Den diskussion af udsigelse burde være ført og afsluttet meget tidligere, da den berører samtlige digte. Den burde desuden være langt bedre informeret. Men de poetiske analyser får begrænset plads, særligt i de første kapitler, hvor de placeres som appendikser, til sidst i gennemgangen.

Det er ellers imponerende, i hvor høj grad Andersen begiver sig ind på langdigtsteori. I monografiens undertitel beskrives det imidlertid som ”poetiske øjeblikk”. Øjeblik rimer godt på hændelse, men fanger dårligt langdigtets forløb, altså den poesi som projekt-forståelse, Andersen ellers beskriver som sin langdigtsdefinition. Han anser iøvrigt, at en lyrisk forståelse af langdigtet er tilstrækkelig og analyserer ifølge med det overvejende punktorienteret, når han vælger delen frem for helheden i sine analyser. Andersen analyserer således centrale digte fra hele værker, som ”Solaris korrigeret” fra værket *Solaris korrigeret* og ”Tulipan” fra *Herbarium* osv. Ligeledes har Andersens fokus på poesi som verslinjeskift, og konstaterer regelmæssigt, at Rimbereid ikke er versteknisk innovativ, indtil han i konklusionen kontraintuitivt slår fast, at verslinjeskiftet er innovativt. De poetiske øjeblikke, dele frem for helhed og verslinjeskift er imidlertid en lyrisk tænkning, der går imod den ånd, fx Ole Karlsen introducerede, da han lancerede en skandinavisk langdigtsforståelse med læsestrategisk udgangspunkt i punktet set fra linjens perspektiv.

Som læser spørger jeg følgelig, hvad langdigtsbegrebet egentlig bidrager med i Andersens lyrik-monografi. Ville en mere generel gennemgang af poesiteori eller lyrik ikke tjene Andersens sag bedre, end den store gennemgang af langdigtsteori han ender med at affærdige? Analysen af Rimberoids *Orgelsjøen* udfolder ganske vist et langdigtsperspektiv og ej heller i *Jimmen*-kapitlet er det poetiske helhedssyn fraværende. Det er altså hovedsageligt i de første kapitler, at de åbenlyse helhedsperspektiver er upågtede. Så Andersens ambition om at undersøge fornyelsen af det æstetiske udtryk, udvikles gradvist. Når den gør, tenderer den dog uheldigvis mod tekniske udredninger og petitesseer, der slet ikke matcher den åbne stil og det samlende overblik, de righoldige indholdsanalyser udvikler. Ud over verslinjen behandles hovedsagelig billedsproget og sproglig underliggørelse, så det er begrænset, hvad der analyseres af poetiske forløb og udviklinger. Det er påfaldende mangelfuldt, set i forhold til de detaljerede redegørelser af digtenes sproglige import. Er der en underliggende modvilje mod sproglig poesianalyse, og er den modvilje årsagen til, at Jonathan Culler (og Derek Attridge) havner under kritisk belejring, mens fx Slavoj Žižeks store pennestrøg på tværs af discipliner og traditioner kun

får en sløv kritisk sidebemærkning? Det er i hvert fald mærkværdigt, at Andersens gennemgang af fx lydenes mønsterdannelse er fraværende, når nu indholdssidens mønsterdannelser er så righoldige og analytisk velforberedte.

Den underbelyste æstetiske nydannelse ændrer dog ikke på, at *Rimbereids Lyrikk* er uundgåelig som Rimbereid-companion. Monografien bugner med information om de emner, Rimbereids poesi tager udgangspunkt i. Den søger ikke at afrunde digtene, gennem afsluttende, definitive eller udtømmende analyser, men fungerer i stedet som en berigelse af Rimbereids poesi. Per Thomas Andersens monografi bidrager således til at gøre Rimbereids poesi udtømmelig for læseren, og giver rigelig stof til både den akademiske og den alment interesserede læser.

Claus K. Madsen

Medverkande

- Panu Petteri Höglund, FM, doktorand i tyska språket och litteraturen vid Åbo Akademi (phoglund@abo.fi)
- Sune Jungar, professor emeritus i nordisk historia vid Åbo Akademi (sune.jungar@abo.fi)
- Matias Kaihovirta, FD, postdoktoral forskare i nordisk historia vid Åbo Akademi (mkaihovi@abo.fi)
- Svante Lindberg, docent, akademilektor i franska vid Åbo Akademi (svante.lindberg@abo.fi)
- Marie-Sofie Lundström, docent i konstvetenskap vid Åbo Akademi (marlunds@abo.fi)
- Claus K. Madsen, FD, lektor i danska vid Helsingfors universitet (claus.madsen@helsinki.fi)
- Britt-Marie Villstrand, FM, PM (bvillstr@abo.fi)
- Andreas Wikblad, FK, fil.stud. i historia vid Åbo Akademi (andreas.wikblad@abo.fi)
- Bernt Österman, FD, kurator för von Wright och Wittgensteinarkivet vid Helsingfors universitet (bernt.osterman@helsinki.fi)